B.-Ph. Groslier

templele din angkor

Editura Meridiane

Bernard-Philippe Groslier, Arthaud
ANGKOR,
HOMMES ET PIERRES

Bernard-Philippe Groslier

templele din angkor

oameni şi pietre

Fotografii de
JACQUES ARTHAUD şi de AUTOR

În româneşte de
SORIN MĂRCULESCU

EDITURA MERIDIANE
Bucureşti, 1971

Pe copertă:
Terasa elefanților (fragment)
(stilul Bayon, primii ani ai sec. XIII)

NOTA EDIŢIEI ROMÂNE

Paginile care urmează aduc în actualitate, sub altă formă decît aceea a evenimentelor zilei, Cambodgia şi încercatul ei popor khmer. Denumiri cu rezonanţă astăzi dramatică, Mekong, Phnom-Penh apar în rîndurile ei, evocînd încă una din filele pătate cu sînge ale istoriei contemporane, atacul imperialist asupra Cambodgiei, fază nouă a escaladării războiului din Vietnam; dar şi alte evenimente, petrecute cu multe sute de ani înainte de veacul nostru.

Cambodgia şi-a dobîndit independenţa abia în urmă cu 18 ani, după o lungă perioadă de anonimat istoric şi un îndelungat proces de canalizare a energiilor poporului ei spre o nouă viaţă, viaţă care îşi revendică astăzi, în vitrege dar eroice condiţii, un nou prestigiu; un nou prestigiu, fiindcă mai există şi un altul, nepieritor, o unică moştenire a vechei Cambodgii, reprezentată de admirabilele ei monumente de la Angkor. Dacă, aşa cum consideră autorul, o cultură e metoda găsită de o colectivitate umană pentru a-şi asigura supravieţuirea într-un mediu dat, metoda găsită de khmeri dovedeşte geniul, iar pietrele Angkor-ului, zmulse junglei de mai bine de o jumătate de secol, reînvie în reprezentarea veacului nostru cea mai strălucită dintre civilizaţiile mărilor sudului, al cărei apogeu s-a produs la sfîrşitul secolului al XI-lea. Istoria economică şi socială a imperiului khmer şi, totodată, implicaţiile ei asupra celei politice, e cunoscută din păcate destul de puţin. De aceea nici reconstituirile nu pot fi integrale şi nici concluziile — deocamdată — definitive. Dar se ştie totuşi că dacă în cele din urmă cultura khmeră a pierit, faptul se datoreşte lipsei unor structuri purtătoare de potenţe evolutive, în cuprinsul unui anonim şi imens popor care nu reprezenta practic o societate ci, aşa cum subliniază Bernard-Philippe Groslier, o juxtapunere indefinită de celule elementare şi nediferenţiate — şi un rege-zeu.

Principiu ce purta în el, după cum conchide undeva autorul, însăşi cauzele distrugerii: « Prea multa grandoare, şi prea exclusivă, a puterii regale a dus la un gigantism care a secătuit irezistibil naţiunea. Totul a fost canalizat de către regii de la Angkor doar în beneficiul lor. Nu există artă sau religie care să nu se afle în slujba lor. Fără îndoială că dispariţia literaturii profane şi a unei cantităţi inestimabile de opere plastice ne falsifică judecata. Dar nimic nu lasă să se întrevadă dezvoltarea unei alte gîndiri viguroase în afara cultului regelui-zeu, şi în orice caz nimic nu va fi în măsură, după dispariţia acestuia, să focalizeze energiile. Sistemul se închidea atît de strîns asupra lui însuşi, încît nu mai lăsa nici o altă nădejde. Doar în budism, care a renunţat la totul. »
Au rămas însă, expresie a unui întreg univers uman, pietrele Angkor-ului, arta angkoriană, acel ansamblu urban unic şi fascinant, fără egal prin armonia şi amploarea compoziţiilor sale. Şi acestei arte îi consacră B. Ph. Groslier paginile care urmează, încercînd să cuprindă într-o sinteză de factură uneori inedită oamenii, monumentele şi viaţa unei strălucite civilizaţii apuse, ale cărei monumente din perioada de apogeu poartă pecetea desăvîrşirii. În sensul acesta, chiar dacă unele din concluziile autorului par a se depărta de la premizele unor posibile realităţi, chiar dacă e cu neputinţă de acceptat funcţia exclusiv civilizatoare şi salvatoare a unei colonizări, fie ea şi sub forma unui protectorat, cum a fost în Cambodgia acela al Franţei, cartea lui Groslier reprezintă o întreprindere îndrăzneaţă şi valoroasă şi are marele merit de a readuce în actualitatea zilelor noastre şi în lumina cercetărilor de ultimă oră una din marile civilizaţii asiatice, intrate definitiv în circuitul universal al valorilor. Pasionat şi prin tradiţie de familie de Cambodgia şi de cultura ei, cercetător asiduu şi multilateral el însuşi, Groslier oferă garanţia maximă a cunoaşterii şi a dragostei, a competenţei şi a pasiunii, singurele în măsură să înţeleagă şi să facă înţeles destinul unei civilizaţii, pe care o priveşte în acelaşi timp, — în liniile ei definitorii, — cu luciditate şi cu realistă pătrundere. Cititorului nostru i se oferă astfel un instrument de netăgăduită utilitate, o admirabilă evocare ce poartă mesajul uneia dintre cele mai strălucite culturi ale îndepărtatei Asii.

NOTA EDIŢIEI FRANCEZE

Această carte ar dori să prezinte o sinteză clară, imagini grăitoare asupra civilizaţiei vechii Cambodgii. Scop în care ne-am ales Angkor-ul, centrul regatului timp de şase secole şi cel ce a perpetuat pînă-n zilele noastre, în piatră, geniul constructorilor săi: khmerii. Dar în această pădure de temple, care este Angkor-ul, m-am oprit în mod deliberat asupra celor mai semnificative monumente, a reliefurilor încărcate de istorie, grăitoare mai mult decît orice text asupra vieţii şi gîndirii oamenilor de atunci. Fotografiile spectaculoase, efectele uşoare au fost înlăturate pentru a păstra doar acele imagini care prin lumina, echilibrul, materia lor exprimă cel mai bine, după părerea mea, frumuseţea Angkor-ului. Numărul lor era totuşi limitat şi alegerea ar putea să pară uneori arbitrară. Să se ştie cel puţin, că ele rezultă dintr-o îndelungată cercetare amănunţită a ruinelor. Şi oricum, dacă a putut să fie strînsă o ilustraţie de-o asemenea calitate, aceasta se datorează grijii domnilor B.Arthaud şi J.Arthaud care şi-au depus toată atenţia şi talentul pentru această carte.

Ceea ce se cunoaşte în general despre Angkor este atît de vag încît mi s-a părut necesar să sprijin ilustraţia pe un text mai lung decît se obişnuieşte la acest gen de lucrări. Din vastul material disponibil nu am prezentat decît faptele cele mai bine stabilite, fără a le ascunde, eventual,

caracterul conjectural. Dacă acest eseu surprinde prin unele laturi ale sale, se va înțelege, cred, că se bazează pe cele mai recente descoperiri, pentru mulți chiar inedite, și că nu am înaintat decît susținuți de argumente solide. Am insistat asupra aspectului propriu-zis original al artei khmere: structura sa socială și organizarea sa economică, pentru a arăta cum și-a asimilat și cum a folosit cultura indiană în scopul unor concepții particulare și a creat acele monumente unice care ar trebui să ocupe unul dintre locurile de frunte ale lumii noastre moderne. Forma acestei cărți interzicea trimiterile, ceea ce nu mi-a permis să recunosc în măsura pe care aș fi vrut-o, tot ce datorez altora. Cel puțin să amintesc aici cît datorez lucrărilor, mai mult: spiritului chiar, al magistralelor cercetări ale d-lor Georges Coedès, Philippe Stern și Paul Mus. Aș vrea, de asemenea, să mă fi dovedit demn de învățătura profesorului meu René Grousset, în această tentativă de sinteză gîndită în felul în care o dorea el și în care era incomparabil. Memoriei tatălui meu, Georges Groslier, dedic acceste pagini, pentru că cred că nimeni nu a știut ca el să evoce Angkor-ul și să-l iubească.

OAMENII ANGKORULUI

I. CADRUL ȘI MATERIALELE

CADRUL GEOGRAFIC

Indochina e un vast evantai ce-și desfășoară, printre nervuri muntoase, monotonia cenușie și mîloasă a deltelor sale. Pe soclul acesta au venit să se muleze cutările himalaiene care, zăgăzuite de masivele Chinei meridionale, s-au văzut abătute din drum către sud-est. Așa s-au înălțat lanțurile muntoase din Assam și din Birmania, din Siam și Malaezia, Cordilierii anamiți, iar mai departe, șiragul de mătănii al insulelor indoneziene, mutilate mai tîrziu de crăpături vulcanice. Eroziunile n-au întîrziat să atace acest relief tînăr, și în fiecare adîncitură i s-au instalat fluvii puternice. Acestor forțe conjugate nu le-a fost greu să disloce masive și platouri întregi, acumulînd la poalele lor materialele smulse. Sub acțiunea răbdătoare a unor ape ca Irawadi, Salwin, Menam, Mekong, Fluviul Roșu, au luat naștere cîmpii fertile unde avea să se statornicească omul, căci prima lege a geografiei indochineze este că nu există civilizație decît la șes. O atare structură secționează cîmpiile și deltele Indochinei în tot atîtea unități naturale și nu înlesnește nicidecum comunicațiile terestre. Pe deasupra, peninsula mai e despărțită atît de India cît și de China prin zone muntoase pustii — munții Assamului, cei-o-sută-de-mii-de-munți —, pămînturi ale nimănui redutabile și ostile. În schimb, fiecare deltă se deschide larg spre mare, și dinspre mare își va și primi fermenții civilizatori. Marea Chinei, cu prelungirile sale dinspre golful Siam și Marea Javei, strînsă între acoladele opuse ale continentului și arhipelagurilor, e, ca și Mediterana, un creuzet. Cu coastele sale străpunse de mii de porturi

naturale și brodate de sute de insule ce alcătuiesc tot atîtea popasuri, cu regimul constant alternat al vînturilor musonice care reglează mersul corăbiilor cu o precizie de ceasornic, e excepțional de favorabilă navigației. Ea a fost, încă din zorii istoriei, marele focar de cultură al acestei părți a lumii.

În sînul acestei mări interioare, o privire asupra hărții arată poziția eminentă a Indochinei, care, plasată central, domină și comandă.

UNITATEA CAMBODGIANĂ

Cambodgia constă în mare parte dintr-un soclu primar cristalin acoperit de un înveliș compact de gresie. De acest horst s-au spart valurile tectonice ostenite care, neizbutind să-l acopere, l-au ocolit de-o parte și de alta, închizîndu-l într-un semicerc de munți: munții Cambodgiei, povîrnișul abrupt al munților Dangrêk, bordura vestică a podișului Moï. Marea a invadat ulterior regiunile joase în întregime, formînd un golf uriaș chiar la poalele munților Dangrêk. Exact în centrul acestui hemiciclu se vărsa Mekongul, evadat, prin tumultoasele cascade de la Khôn, din strînsoarea văii sale laoțiene. Dar Mekongul e un nemaipomenit constructor. Provocînd o lentă înălțare a soclului indochinez, el a astupat treptat golful și a umplut cu mîlurile fine și cu aluviunile lui roditoare actuala Cambodgie și Cochinchină. Marile Lacuri cambodgiene ocupă astăzi ultimele depresiuni rămase. Un braț fluvial, Tonlé Sap, face legătura între ele și Mekong, căruia i se alătură la Phnom Penh chiar în punctul unde cursul principal se împarte în două brațe care coboară paralel spre mare. O dată cu topirea zăpezilor primăvara și cu primele ploi din bazinul superior, masa de apă care se prăvălește pe Mekong atinge asemenea proporții, încît nici această albie dublă nu mai e suficientă ca să-i asigure scurgerea în mare. Atunci o parte din ape se revarsă ori se aruncă spumegînd în Tonlé Sap spre a urca pînă în lacurile care, foarte curînd, își triplează volumul, acoperind

o suprafață de zece ori mai mare decît a lacului Léman. Malurile sînt atunci inundate și Cambodgia întreagă apare ca în frumosul vers al lui Rimbaud «...bogată-n zări de ocru și-n mari păduri sub ape...» Spre noiembrie, debitul cursului principal redevenind obișnuit, acest deversor natural își pierde rostul și, prin Tonlé Sap, care-și întoarce iar unda, se îndreaptă spre mare.
Ca o pecete pe țara plămădită de el, Mekongul o sfîșie cu cele patru brațe ale sale. Și lacurile lui care se umflă peste măsură și se golesc alternativ sînt înseși pulsul vieții cambodgiene.
Acestei prime perioade i se adaugă ciclul musonilor. Încă din luna mai, jocul complex al alizeelor și al depresiunilor continentale împinge spre coastele asiatice mase de aer saturate de apă deasupra oceanului Indian. Vînturile de sud-est aduc norii care se sparg deasupra cîmpiei pîrpălite. Vreme de mai bine de cinci luni, ploile cad regulat, readucînd viața o dată cu clocotul exuberant al vegetației. Pe la începutul lui noiembrie, direcția alizeelor se inversează: începe anotimpul uscat, care durează pînă la următorul muson. Cum însă ne aflăm mult sub tropic, temperatura medie nu va coborî totuși sub 25° în decembrie, pe cînd în aprilie atinge valori de peste 35°. Astfel, contrar ciclului nostru temperat, cu somnul lui hibernal și vesela-i trezire primăvăratică, fără anotimpurile intermediare care ne nuanțează climatul, aceste tărîmuri tropicale nu pot însemna trecerea timpului decît prin dezlănțuirea apăsătoare a furtunilor și creșterea mîloasă a fluviului puternic și solemn.

CONSTRÎNGERILE GEOGRAFICE

Structura ei fizică, în aceeași măsură ca și climatul, îi trasează Cambodgiei liniile mari ale destinului. Chiuvetă naturală omogenă și totodată perfect definită, e țara cea mai vastă, cea mai bogată și cea mai favorabil situată din întreg Sud-Estul asiatic. Aluviunile se etalează aici fără întrerupere pe vreo cinci milioane

de hectare. Apa, cea mai preţioasă marfă, cade din cer şi, mai ales, se revarsă, roşie de nămolurile fertile, din Mekong şi din lacuri. Acestui considerabil potenţial agricol să-i adăugăm păduri bogate în vînat, în esenţe preţioase şi mirodenii, mine de fier suficiente pentru o societate neindustrializată, în sfîrşit, Marile Lacuri ce alcătuiesc cel mai mare bazin piscicol natural din cîte există. Toamna, cînd lacurile se golesc, miriadele de peşti care s-au îngrăşat luni de-a rîndul prin pădurile inundate sînt antrenaţi de curent în Tonlé Sap. Localnicilor le e de ajuns să-şi întindă plasele în calea acestei unde vii ca să adune cu tona peştele care, uscat sau sărat, constituie şi azi, alături de orez, hrana lor zilnică.

Cambodgia e o răspîntie. Nod al drumurilor terestre către Siam, mai departe către Birmania, apoi către India; către coasta răsăriteană şi continentul chinez; poartă a Laosului, ea înaintează, prin extremitatea ei sudică, în plină mare a Chinei, pe care o controlează întrucîtva precum Grecia Mediterana.

Nici o altă ţară indochineză nu oferea atîtea avantaje, iar khmerii au folosit aceste daruri naturale spre a edifica cea mai strălucitoare dintre civilizaţiile care au înflorit în mările Sudului.

KHMERII

R a s a. Ce aluat uman avea să dospească oare în tiparul acesta? Căci o cultură e, în definitiv, metoda găsită de o colectivitate umană pentru a-şi asigura supravieţuirea într-un mediu dat. Din nefericire nu ştim practic nimic despre începuturile populării acestui colţ de lume. De altfel, tipurile somatice ne-ar interesa aici doar dacă am fi în măsură să le raportăm tendinţe psihice. Să reţinem doar din firavele date ale paleontologiei umane că ţărmurile meridionale ale mării Chinei au fost ocupate iniţial, şi în ordine, de populaţii — negroizi, melanezieni şi indonezieni — strîns înrudite cu cele pe care le găsim şi în insulele Pacificului. Izolarea

 geografică a provocat o evoluţie autonomă a grupurilor

stabilite în fiecare regiune naturală, așa încît, treptat, s-a produs o separare între insulari și continentali, mai accelerată la aceștia din urmă printr-o infiltrare de elemente mongolice coborîte dinspre China.
Astfel, în sudul Indochinei, alături de anamiții și thaii care se formau în deltele Fluviului Roșu și Fluviului Albastru, grupul môn-khmer s-a dezvoltat în bazinele Mekongului, Menamului și Irawadiului. Nu știm nimic despre morfologia lui inițială. Tot ce putem constata e că, în epoca istorică, khmerii erau perfect asemănători cambodgienilor moderni, descendenții lor direcți. Pe basoreliefurile de la Angkor ni se pare că-i vedem pe oamenii de azi (*foto 45, 47*). Relativ înalt — 1,61 m în medie —, cambodgianul, sub pielea lui de culoare cafenie închisă, e foarte bine legat. Are capul rotund, cu trăsături aspre, fruntea puțin teșită, nasul foarte deschis, buzele pline, bărbia scurtă. Umerii sînt mai degrabă lăsați, dar modeleul pectoralilor puternic, ca și musculatura coapselor. Picioarele, adesea poate prea scurte, și încheieturile groase sînt lipsite de eleganță. Bărbatul respiră totuși echilibru și o siguranță plină de robustețe. Femeile, cît încă nu le deformează munca și sarcinile, sînt deseori frumoase, cu sîni superbi și cu o ținută a capului majestuoasă.
În realitate, definirea grupului môn-khmer se bazează mai mult pe criterii lingvistice, singurele de care dispunem actualmente. Și o vagă idee despre gîndirea originală a khmerilor nu ne putem face decît prin intermediul limbii care a vehiculat-o. Limba khmer apare aproape constituită în inscripții, începînd din secolul al VII-lea, și formează și azi fondul cambodgienei moderne. E o limbă izolantă, monotonică și neflexionară: numai topica permite surprinderea gîndirii. Vocabularul e relativ precis. Sînt necesare serii specifice de cuvinte pentru desemnarea diverselor acțiuni, de vreme ce formele flexionare lipsesc. Vocabule caracteristice fiecărui grup social atestă o ierarhie dezvoltată. Din aceste particularități rezultă că numele are o importanță capitală. Și sub influența sanscrită care va întări această tendință, vom vedea, de pildă, că simpla atribuire a numelui îi conferă statuii o viață magică. În sfîrșit, limba khmer e o limbă concretă,

puţin făcută pentru filozofie. Nu e o simplă întîmplare că o găsim întrebuinţată în inscripţii exclusiv pentru textele istorice şi juridice. În ciuda imperfecţiunilor sale, ascundea totuşi şi posibilităţi de mlădiere, mai cu seamă prin derivare. Aceasta îi va permite, o dată cu adoptarea alfabetului şi formelor sanscrite, să devină vehiculul unei mari civilizaţii.

P s i h o l o g i e   ş i   m e n t a l i t a t e. Cît despre psihologia vechilor khmeri, nu ne rămîne decît să încercăm o aproximare a ei prin mijlocirea cambodgianului modern. Sentimental şi de o extremă pudoare fizică, acesta e totuşi un realist, deseori senzual, la care concretul covîrşeşte speculaţia, lucru vădit destul de bine şi de limbaj. Indolenţa lui resemnată şi surîzătoare nu trebuie să ne facă să uităm că odinioară a trăit aici un popor de cuceritori şi constructori: istoria lui o demonstrează de altminteri. E şi orgolios, vom avea des ocazia să o constatăm. Deşi independent din fire, cambodgianul posedă un respect înnăscut al ierarhiei şi dă ascultare celui care ştie să-i cîştige dragostea. Ceea ce nu-l împiedică de altfel cîtuşi de puţin să guste satira şi să aibă un simţ al ridicolului care nu-şi greşeşte niciodată ţinta. Cumpătat şi sobru, e de o cinste scrupuloasă. În sfîrşit, inteligenţa nu-i cea mai neînsemnată dintre însuşirile sale şi, împletită cu o îndemînare manuală fără pereche, ea va face o vreme din cambodgieni poporul cel mai puternic din Asia de Sud-Est.

Înzestrat cu o imaginaţie rodnică, el adoră miraculosul, fantasticul. Universul lui e populat de mii de făpturi supranaturale cu care stabileşte o comunicare familiară. Dar să nu ne lăsăm înşelaţi de aspectul amabil al exteriorului său. În adîncurile lui încă dormitează terorile obscure ale omului gol în faţa unei naturi ostile. Şi din aparenta lui nepăsare pot ţîşni violenţe sălbatice, cruzimi descumpănitoare: vîlvătaia brutală a pasiunii.

O seminţie solidă şi puternică, pe măsura destinului ei.

O s t i l i t a t e a   m e d i u l u i. Exotismul facil ni-l înfăţişează de obicei pe cambodgian ca pe o fiinţă zîmbitoare şi care duce o viaţă fără griji, într-o ţară idilică. Nu e decît literatură, literatură proastă. Faptul

 că ţara e dăruită cu de toate nu înseamnă nicidecum

că regiunile tropicale, chiar dacă ne-am învățat să localizăm acolo paradisul terestru, ar fi cele mai prielnice omului.
Risipa lor luxuriantă îl înăbușă mai degrabă decît îl ajută. Sol mustind de ape stătătoare, spălat de ploi toride: putred; faună ostilă; atmosferă încărcată de electricitate; ceruri plumburii; și mai ales zăpușeala umedă care dizolvă forțele, voința. Omul e strivit aici, rareori stimulat.
Constrîngerea mediului e cu atît mai apăsătoare cu cît societățile asiatice n-au știut să-și făurească tehnicile care le-ar fi permis să se elibereze. Întreaga lor existență se bizuie pe orezăria inundată. Desigur, aceasta e adaptată în chip ideal locului și îngăduie, fără mari riscuri de secătuire a solului, o producție intensivă, prin urmare densități umane considerabile. În schimb însă ea atîrnă în întregime de stihii. O secetă sau o inundație prea violentă, și existența grupului e amenințată, de vreme ce nici o resursă industrială sau comercială nu permite compensarea pierderii. Omul trăiește astfel într-o continuă dependență și e ca și încătușat de modul său de viață. Aici stă slăbiciunea acestui tip de societate. Iar fatalitatea aceasta și-a făcut simțită apăsarea asupra destinului khmer.

ARMONIA OMULUI ȘI A NATURII

Această strînsă subordonare a marcat profund civilizația khmeră, pînă și în expresiile ei plastice. Mimetism izbitor pentru cine trăiește în Cambodgia.
Peisajul e caracteristic: șesul jalonat de palmieri de zahăr se întinde, de o monotonie dezesperantă, infinită, sub un cer prelung și pal. Ochiul se pierde în vastitatea tulburată de arșiță. Dar brusc, cu un relief surprinzător pentru altitudinea ei redusă, țîșnește cîte o colină, cu forme geometrice și masive. Cel mai adesea e o movilă-martor care a rezistat eroziunii sau un mamelon vulcanic. Prin contrast, capătă o valoare excepțională și domină tot spațiul. Din vîrful ei, vederea lunecă peste mozaicul scînteietor al orezăriilor și întretaie

umbra fugitivă a unei păsări și n-are unde se opri decît pe un alt deal din depărtare. Adesea, printr-un ciudat fenomen optic, norii de căldură care împestrițează cerul în toate anotimpurile se rînduiesc în jurul spectatorului într-un cerc imens și pufos ce încinge orizontul și pare a fi însuși hotarul pămîntului. Cînd vînturile musonice stivuiesc în depărtare arhitecturile fabuloase ale norilor aducători de ploaie mare, apusul are o măreție mai impresionantă ca oriunde.

T e m p l e, p e i s a j e d e p i a t r ă... E lesne de înțeles astfel importanța locurilor înalte în religia khmeră: ele se impun imaginației și e foarte firesc că au fost identificate cu sălașul zeilor. Khmerii chiar au materializat în piatră și prin dispunerea monumentelor țara în care trăiau. Rețeaua savantă a canalelor și bazinelor lor se leagă bucată cu bucată de rețeaua fluviilor, în timp ce un templu-munte, în centrul orașului, domină perspectivele cu masa lui impunătoare *(foto 10)*. Lungile fugi în perspectivă ale cîmpiei uniforme punctate de coline, iată-le în alungirea galeriilor, în țîșnirea turnurilor a căror oglindire tremură în luciul apei din șanțuri. Opoziție dintre apă și piatră, dintre orizontala și verticala care sînt însuși simbolul unei țări a cărei sinteză e templul *(foto 22,27)*.

Ne și putem da seama cît de diferită de a noastră e această estetică. Construcțiile noastre se înalță ca o afirmare a dominației omului. Ele supun legii lor peisajul, utilizîndu-i planurile pentru a ieși și mai mult în evidență. Tehnica lor disprețuiește constrîngerile, încalecă sau spintecă, întemnițează natura în grădinile lor cu ordonări de seve pline de viață și de ape țîșnitoare. Acesta e motivul pentru care, de la cadențele coloanelor grecești pînă la avîntările gotice, la noi predomină verticala.

Aici totul e diferit. Amprenta umană nu e, desigur, mai puțin prezentă, ci mai secretă. Ca micul stăvilar al orezăriei minuțios mulat după relieful terenului sau ca satul înșirat pe mal, templul se înscrie de-a lungul liniilor orizontului, se strînge pe solul din care își trage puterea. Dacă se și ridică uneori, să nu ne

 înșelăm: o face prin asize succesive, suprapunînd

terasele una peste alta *(foto 13)*, iar nu prin elanul arcului sau al bolții pe care le ignoră. Și de altminteri n-o face decît spre a reproduce lucrarea zeilor înșiși, muntele sacru. Cel mai adesea, nimic sau aproape nimic din planul lui nu se vede de la sol. E o diagramă magică trasată pe pergamentul cîmpiei și pe care numai din zborul păsării o poți citi, doar nemuritorii descifrînd-o *(foto 28)*. De aceea lor le și este menit. Dar cu adevărat trebuie să trăiești la Angkor, să urmărești în perindarea anotimpurilor miile de nuanțe argintii și de griuri delicate, de verde străveziu, de albastru umed al cerului pe gresia șlefuită ca să simți din plin armoniile rare ce fac din monumentele acestea expresia desăvîrșită și parcă necesară a unei țări grandioase, dar tainice.

II. ORIGINILE CIVILIZAȚIEI KHMERE

CIVILIZAȚIA MUSONILOR

Preistoria și protoistoria Indochinei sînt încă în întregime de făcut, și în paginile de față nu urmărim originea societăților de acolo decît pînă la începutul erei noastre. Marea Chinei era pe atunci vatra unei culturi comune, întinse pe toate țărmurile ei și denumită civilizația austro-asiatică, sau, mai exact, civilizația musonilor. Acest ultim termen pune în evidență factorul dominant care i-a condiționat formarea și expansiunea, căci a fost în primul rînd maritimă. Dacă ne e greu să stabilim aria unde a luat naștere, sîntem cel puțin în măsură să ne-o reprezentăm în mod satisfăcător în momentul cînd avea să intre în contact cu lumea indiană și chineză.

Pe plan material, viața se baza atît pe cultivarea, cu ajutorul bivolului domestic, a orezăriei inundate și a pomilor fructiferi, cît și pe pescuitul de coastă. Schimburile maritime atinseseră o dezvoltare remarcabilă. Venit din China, bronzul era cunoscut, dar încă nu înlocuise cu totul un admirabil utilaj de piatră care va persista mult timp. Satele se eșalonau de-a lungul litoralului sau pe primele înălțimi din marginea deltelor, pe atunci mlaștini insalubre. Ulterior, acestea au fost supuse drenărilor. Lucrare considerabilă, care necesita o muncă colectivă sub conducerea unor șefi autoritari. Astfel s-au organizat societăți puternic centralizate și ierarhizate, în care femeile jucau un rol important, de vreme ce filiația și moștenirea se stabileau probabil după descendența lor.

De bună seamă, forțele misterioase ale naturii oprimau sufletele. Spiritele erau prezente în toate lucrurile,

pretutindeni, și trebuia să le cîștigi bunăvoința sau să le alungi prin practici eficiente. Se pare că sarcina acestor culte i-a fost atribuită șefului, care stabilea încă dinainte ciclul muncilor agricole și era astfel cel mai indicat să trateze și cu divinitățile pămîntului. Pe planul concepţiilor cosmogonice, pecetea mediului se întrezărește după rolul preponderent acordat locurilor înalte, ca și după organizarea dualistă și antinomică a forțelor naturale. Opoziții între Pămînt și Apă, Munte și Apă, Făpturi cerești și Făpturi tîrîtoare, ce oglindesc alternanțele caracteristice țării și climatului ei. Moartea era înconjurată de un ritual elaborat, menit să asigure supraviețuirea în lumea de dincolo.

Această cultură prezintă o extremă importanță, deoarece ea a constituit un substrat comun pentru diferitele grupuri umane din Asia de Sud-Est. A fost de altfel atît de vie, încît a lăsat o urmă de neșters asupra popoarelor care au cunoscut-o. Și dacă n-ar fi existat la început această civilizație a musonilor, nici India și nici China n-ar fi putut să-și răspîndească strălucirea așa cum au făcut-o: ca să-ncolțească, sămînța are nevoie de mraniță. Fiecare națiune nouă, cu ajutorul uneltelor superioare împrumutate de la marii săi vecini, și-a făurit un destin propriu. Și curba acestei creșteri e dublă: întîi, o indianizare — sau o sinizare — cvasitotală, apoi parcă o resurgență a fondului primitiv care va provoca o evoluție divergentă și autonomă a fiecărei unități spre forme personale și originale.

PLĂMADA INDIANĂ

Pe la începutul erei noastre și de-a lungul țărmurilor răsăritene, pînă în depărtatele insule ale Sondei, navigatori indieni s-au avîntat în căutarea unor noi pămînturi. Nu era, desigur, vorba de o întîlnire între necunoscuți, nici măcar de un prim contact. Deplasarea aceasta redescoperea probabil drumuri și reînnoda legături străvechi dintre India pre-ariană și verii

ei orientali. Dar acest nou val a avut o amploare excepţională.

Nu îi putem desluşi încă toate cauzele. Presiune demografică internă? Expansiune naturală a statelor din Sudul Indiei, aflate pe atunci la apogeu? Repercusiune a mişcărilor politice, care zdruncinau Nordul continentului? Toate aceste raţiuni trebuie să fi acţionat mai mult sau mai puţin simultan. Budismul a contribuit şi el la acest avînt. Noua religie era şi o reacţie împotriva structurilor sociale ale hinduismului. Eliberaţi de constrîngerile de castă, budiştii mai erau pe deasupra şi prozeliţi înfocaţi. În timp ce porneau pe drumurile Asiei Centrale către o Chină misterioasă şi îndepărtată, călugării lor se îmbarcară şi către tărîmurile tropicale ale musonilor, peste oceanul cu nume atît de nimerit — Oceanul Indian. Dar în fapt întreaga Indie s-a pus în mişcare, şi peste mări se va regăsi bogăţia indianismului în întregul lui. Ţelul principal al acestor călătorii a fost însă comerţul. Şi tot în această epocă au atins cea mai înaltă dezvoltare şi schimburile dintre India şi Mediterana. Erau necesare noi surse de aprovizionare pentru satisfacerea lumii romane, din ce în ce mai avide de produse « exotice ». Se căutau pietre preţioase, aur, mirodenii, parfumuri: santal, smirnă, camfor, scorţişoară, lemnuri rare şi miile de produse ale farmacopeii orientale. Se obţineau de pe urma lor profituri uriaşe. Progresele tehnice înlesneau de altminteri atare intreprinderi. Pe atunci se armau curent nave maritime care transportau pînă la şase sute de pasageri.

Or, Asia de Sud-Est le apărea navigatorilor indieni ca un soi de Eldorado doldora de toate bogăţiile acestea; numele escalelor lor o arată de altfel: « Oraşul Aurului », « Insula Cocotierilor », « Insula Camforului » . . . Navigaţia era lesnicioasă, populaţiile primitoare. Ca şi conchistadorii, şi din aceleaşi motive, în cîteva decenii traficanţii indieni pătrunseseră pretutindeni.

Formele expansiunii indiene. N-a fost o colonizare. Era vorba în primul rînd de comerţ. Indienii se stabileau în mici contoare, dornici să întreţină bune relaţii cu indigenii care le furnizau în schimbul cîtorva nimicuri mărfuri atît de preţioase. Cu timpul îşi puteau aduce şi familiile; uneori se căsă-

toreau prin partea locului. Și încetul cu încetul se naturalizau. Totul fără ciocniri cu societățile băștinașe, care de altfel nici nu alcătuiau încă unități politice în stare să le suspecteze prezența. Pașnică, abia resimțită la început, aceasta e trăsătura caracteristică a expansiunii indiene, la antipodul coborîrii spre sud a chinezilor, care începea tot pe-atunci, dar care a fost, cel puțin în Indochina, o colonizare în toată regula, de tip roman.

Această mișcare ar fi putut să rămînă aproape fără nici o consecință. Așa s-a întîmplat practic în cazul Indiei, care a fost atît de puțin conștientă de ea, încît zadarnic am căuta la contemporani o singură mențiune despre călătoriile acestea. Și, oarecum paradoxal, au fost necesare cercetările occidentale pentru ca izvorul civilizației din întreaga Asie de Sud-Est să-și dea seama, cu douăzeci de secole întîrziere, de amploarea influenței sale.

Dar pentru diferitele popoare din aceste regiuni, acesta a fost începutul unui magnific avînt. Ele se găseau astfel în contact cu o civilizație infinit superioară și au știut să-i urmeze învățăturile. Limbile savante și alfabetul lor, științele matematice și astronomice, religiile, artele, tehnicile Indiei au fost imitate, apoi asimilate, cu atît mai ușor cu cît nu au fost impuse. Indigenii nu aveau, desigur, conștiința unei schimbări. Conceptele indiene se suprapuneau peste noțiunile lor esențiale, fără a le brusca și chiar fără a le modifica în profunzime.

Contoarele comerciale au devenit tot atîtea focare de cultură, iar amestecul intim, uman și spiritual, rezultat de pe urma lor avea să lase o pecete de neșters asupra destinului acestor țări. Așa s-au format în cursul primelor trei secole ale erei noastre, și sub înrîurirea Indiei, regatele denumite pe bună dreptate « Statele indianizate ». La drept vorbind, cauza și momentul precis al apariției lor ca unități politice ne sînt încă neclare. La obîrșia acestei strălucitoare înfloriri stau interacțiuni complexe, și vor fi încă necesare cercetări îndelungate pentru a-i stabili începutul exact. N-a fost suficientă numai expansiunea indiană. Se pare că tocmai în această epocă, diferitele grupuri de indigeni au ajuns pe o treaptă a evoluției lor de la nivelul căreia

au fost în măsură să beneficieze din plin de o civilizație superioară pusă atît de fericit la îndemîna lor de acele schimburi constante. Ca urmare, apariția statelor organizate a favorizat cu atît mai mult legăturile și a intensificat indianizarea. Formarea pe solul indochinez a unor regate puternice a înlesnit îndeosebi traficul maritim dintre India și China, la care peninsula a participat mai activ decît ca simplă etapă obligatorie. Aceasta exact în perioada cînd Imperiul chinez al dinastiei Han anexa Tonkinul și-și impunea civilizația pe versantul oriental al Indochinei, unde se va dezvolta continuu.

Modalitățile expansiunii indiene. Trebuie să mărturisim totuși că dacă luăm act de consecințele acestei mișcări și dacă putem să-i reconstituim cu o aproximație rezonabilă liniile mari, nu-i cunoaștem evoluția de amănunt. Nici măcar India, după cum am văzut, nu ne-a spus nimic despre extraordinara istorie a expansiunii sale, pentru ea, pesemne, un aspect minor al înfloririi sale de atunci. De altfel o cunoaștem incomplet în această perioadă sau, mai precis, tindem s-o interpretăm în funcție de tradiții mai vechi — vedice sau post-vedice —, ori dimpotrivă, mai recente — medievale. Mai ales arta indiană de pe la începutul erei creștine, între Sanchi și Ajanta, nu e prea bine cunoscută, artă care utiliza îndeosebi lemnul și cărămida, materiale perisabile, și despre care grotele și o artă statuară prea rară nu ne dau decît o idee fragmentară.

Cît despre arheologia detaliată a instalării indiene, ea nu este încă elaborată și se lovește de dificultăți considerabile: contoarele și orașele au fost construite tot din lemn și cărămidă, așa că din ele n-a rămas mai nimic. Aceste prime focare au jalonat căi maritime și chiar terestre căzute mai tîrziu în desuetudine, pe țărmuri astăzi pustii și ostile cu deltele lor în necontenită prefacere, cu mlaștinile și junglele lor. Puținele mărturii regăsite sînt surprinzătoare: sînt mai cu seamă opere budiste din bronz ținînd de școala din Amaravati — secolele al II-lea și al III-lea — apoi de arta gupta din secolele al IV-lea și al V-lea. Dar unele din piesele acestea sînt pur indiene, importate, și, în afara prezenței lor, nu ne spun nimic altceva ; dacă reflectă deja o anumită factură locală, nu sînt însă destul de
 numeroase pentru a ne îngădui să surprindem procesul

de transmisie, apoi de adoptare. Faptul că aproape toate sînt budiste deconcertează, și de aici vine fără îndoială importanța poate exagerată pe care i-o acordăm rolului acestei religii misionare. Căci constatăm că la începuturile lor principalele regate indianizate au fost mai cu seamă hinduiste și știm bine că tocmai în această perioadă brahmanismul a expulzat din însăși India budismul incompatibil cu ordinea lui socială. Oricum, e de notat că budismul pare a fi reușit mai ales în Indochina occidentală: Birmania și Siam, în timp ce Estul peninsulei a fost mai mult hinduist. Cambodgia, în orice caz, pînă spre ultimele secole ale Angkorului, a constituit un stîlp al ortodoxiei brahmanice. Or, nici un moment anterior secolului al VI-lea nu documentează aici succesul acestei ultime religii.

Cît despre reconstituirea istoriei popoarelor autohtone, oricare ar fi resursele arheologiei și informațiile pe care ni le-ar putea furniza asupra culturii lor materiale, nimic nu ar echivala un text ... și nici măcar nu știm ce limbi vorbeau. Ne lipsesc și povestirile indiene în această privință: or, ce-am ști oare despre Europa occidentală din aceeași epocă fără Cezar și fără Tacit?

C o n s e c i n ț e l e   e x p a n s i u n i i   i n d i e n e. Oricum, către secolul al III-lea al erei noastre, în fiecare unitate geografică din Asia de Sud-Est se constituiseră regate. Deltele Birmaniei, Siamului, Indochinei, cîmpiile de pe coastă ale Malaeziei, dincolo de Insulinda, au devenit centrele unor culturi originale care, după întreruperea legăturilor cu India, patria lor spirituală, își vor urma impulsul inițial, cu mai mult sau mai puțin succes și strălucire, în funcție de temperamentele și posibilitățile lor.

Se cuvine să insistăm asupra amploarei și importanței acestei mișcări. Expansiunea Indiei către ținuturile Orientului, exact în momentul cînd, printr-o frapantă coincidență, China pare a coborî spre sud, ieșindu-i în întîmpinare, e una dintre marile răspîntii ale istoriei, fără alt echivalent decît iradierea greacă sau romană. Ar fi inutil să speculăm asupra a ceea ce ar fi putut deveni diferitele popoare din Asia de Sud-Est lăsate singure. Că ascundeau posibilități deosebite nu încape nici o îndoială. Că evoluția lor le-a antrenat încetul cu

încetul în afara orbitei indiene, și adesea chiar împotriva ei, iată încă un fapt demonstrat de istorie.
Nu e mai puțin adevărat că au ajuns ceea ce sînt datorită acestui impuls inițial, care a acționat oarecum ca un catalizator. India a dat naștere unui mare număr de culturi importante care au dăinuit mai bine de cincisprezece secole. Vor fi necesare forțele conjugate ale Chinei și ale Islamului pentru a le pune capăt, cel puțin din punct de vedere politic. Și cum spunea admirabil René Grousset, « această cucerire, aceste colonii spirituale care sînt Borobudur, Angkor, rămîn cel mai frumos titlu de glorie al Indiei, aportul ei la evoluția omenirii . . . »
Permanența unui destin. Nu e rău să visăm puțin la înlănțuirea faptelor acum cînd abia am sfîrșit de evocat aceste începuturi. Peninsulă de joncțiune între India și China, Indochina, cu nume atît de potrivit . . ., și-a găsit destinul în însăși structura sa. Din punct de vedere fizic, ea prelungește China, de unde îi sosesc toate fluviile care dislocă munții și i se revarsă apoi pe pămînturi. Și de mai bine de două mii de ani, de-a lungul acestor văi îi curg popoarele. Puse în mișcare de creșterea populației chineze, valurile lor succesive, urnindu-se unul pe celălalt, n-au încetat să preseze către Sud. Și chiar înaintea sosirii chinezilor, alte seminții, ca, de pildă, vietnamezii, erau purtători ai civilizației de pe fluviul Galben.
Dar în cele din urmă marile fluvii se pierd în mare. Și dinspre mare a primit Indochina un flux veșnic reînnoit de experiențe omenești. Mai întîi din India, după cum am văzut. Și chiar mai dinainte distingem un vast focar de civilizație care o leagă de Indonezia și chiar, dincolo de ea, de Oceania. Această Indonezie, indianizată la rîndu-i, va interveni de altfel permanent în istoria peninsulei, și în secolul al IX-lea, de exemplu, Angkorul va cunoaște o clipă dominația Javei. Dacă Islamul, începînd din secolul al XIII-lea, și de altfel prin mijlocirea Indiei, nu va face decît să atingă în treacăt țărmurile Indochinei, va cuprinde însă Indonezia și-i va schimba viitorul. În secolul al XVI-lea, în sfîrșit, irupția brutală a Europei, tot dinspre mare, va aduce acestor țări o nouă revoluție, cu limbile, teh-

nicile, ideologiile sale . . . Nu e o întîmplare faptul că, după aproape două mii de ani, tot la nivelul paralelei a 16-a, odinioară frontieră între Tonkinul sinizat și Annam — pe atunci Champa indianizat —, se înfruntă mai departe cele două imense cîmpuri de forță . . . Cea mai remarcabilă poate e împrejurarea că din fluxul și refluxul acesta neoprit au ieșit la suprafață insule îndîrjite care nu numai au rezistat, dar au putut să-și și edifice propria lor imagine despre lume și, în primul rînd, incomparabil, Angkorul.

III. FORMAREA CIVILIZAȚIEI KHMERE

STATUL FU-NAN

Situată chiar în centrul ariei de expansiune indiene, Indochina meridională a devenit sediul celui mai puternic dintre statele indianizate: Fu-nan. Între secolele al II-lea și al VI-lea, acest regat va ocupa, în mare, teritoriul Cambodgiei meridionale și al Cochinchinei actuale, întinzîndu-și treptat influența asupra Siamului, Malaeziei și chiar asupra îndepărtatelor țărmuri ale Javei și Birmaniei. Influența indiană va lăsa urme adînci asupra lui. În creuzetul funanez s-au topit elementele indigene și aporturile indiene, dînd naștere unei civilizații originale moștenite de khmeri, care o vor duce la apogeu.

La origine, delta Mekongului nu era decît o cloacă plină de smîrcuri fluide, abia fixate de mangrove, și în care brațele fluviului ieșeau din matcă leneș: « Din orice parte ai privi, nu se zăresc decît ramuri lungi de palmier, copaci uscați, nisipuri galbene, stufărișuri înecate . . . » Sub conducerea indienilor foarte pricepuți în materie, funanezii au izbutit să cucerească palmă cu palmă pămîntul cultivabil. Ei au săpat o rețea de drenare și de irigare ce uimește prin proporții și ingeniozitate. Canalele sînt de ordinul sutelor și mari colectoare se întind pe mai bine de două sute de kilometri. Evacuînd apele stagnante înspre mare, ele au permis fixarea și spălarea solului alcalin, apoi irigarea orezăriilor astfel create pe mîlul fertil. Activității sale comerciale, Fu-nanul îi poate adăuga o importantă producție agricolă.

Populația era grupată în cetăți uriașe: unele dintre ele sînt lungi de aproape trei kilometri și late de doi. Erau

apărate de cîte o incintă de pămînt cu numeroase şanţuri mişunînd de crocodili. În interior, o reţea de canale deservea locuinţele pe piloţi. Alte canale legau oraşele între ele şi le puneau în comunicaţie directă cu marea. Canalele erau destul de largi pentru vasele de pe atunci, acestea putînd acosta chiar în apropierea oraşelor, antrepozite comerciale pentru întreaga Asie de Sud-Est. Astfel regatul a devenit prima putere economică şi politică a Indiei exterioare.

Religiile indiene, de la hinduism la budism, au prosperat printre indigenii care le-au contopit cu propriile lor credinţe într-o sinteză practică. Dar tot sub influenţa indiană, cea mai remarcabilă evoluţie a cunoscut-o persoana regelui. Era oarecum normal ca, pentru nevoile comerţului lor, indienii să fi urmărit la început flatarea potentaţilor locali şi ca aceştia să se fi arătat foarte receptivi. Uneori chiar, aventurieri indieni sau prinţi surghiuniţi se vor căsători cu fiicele acestora şi se vor urca pe tronul lor adăugînd la prestigiul străvechilor căpetenii austro-asiatice strălucirea noii culturi. Regele era primul preot al regatului său, chezăşuind prin ritualuri potrivite rodnicia solului, dispunînd totodată executarea giganticelor lucrări care făceau posibilă agricultura. Purta un nume cu semnificaţia de « rege al muntelui », din care chinezii au derivat termenul de Fu-nan cu ajutorul căruia, în lipsă de altul mai bun, desemnăm şi astăzi ţara. Colinele care punctează această regiune au jucat, desigur, un rol esenţial în religie, iar principalele oraşe se statorniciseră la poalele lor.

Despre arta din Fu-nan nu ştim aproape nimic. Templele au fost, fără îndoială, imitaţii ale sanctuarelor indiene contemporane, dar au dispărut. Nu li se mai pot recunoaşte decît fundaţiile, atribuindu-li-se elemente decorative din lut ars, imitaţii ale stilului gupta. Statuile au copiat şi ele idolii, mai ales de bronz, pe care îi aduceau cu sine navigatorii indieni şi din care ne-au parvenit cîteva exemplare. Dar operele acestea, executate în cea mai mare parte din lemn, n-au rezistat timpului, sau cel puţin n-au fost încă regăsite. Nu ne-a rămas decît un ansamblu, e drept, impresionant prin bogăţia sa, de bijuterii, monede, geme, sigilii, foarte multe din aur. Numeroase piese sînt importate sau

inspirate din India, dar se găsesc şi altele care dovedesc influenţa Orientului roman sau chiar provin direct de acolo. Se întrezăreşte astfel importanţa comerţului în acea epocă, şi n-am ajuns încă la capătul surprizelor în acest domeniu în care totul e abia la început.

În sfîrşit, pe la începutul secolului al VI-lea se poate identifica primul grup coerent de sculpturi în piatră, atribuit ultimului mare suveran al Fu-nanului, Rudravarman (514 — către 539). E vorba de altoreliefuri de mari dimensiuni pe dale de gresie care alcătuiau probabil o grotă-sanctuar artificială la Phnom Da. Se simte aici, desigur, influenţa artei post-gupta. Dar în sensibilitatea modelului, sobrietatea liniilor, armonia compoziţiei, se întrevede deja formarea unei arte noi. Îndeosebi, emancipîndu-se de constrîngerea compoziţiei indiene, rezemată totdeauna cu spatele de un plan, artiştii locali, în decursul veacurilor următoare, îşi vor decupa statuile în spaţiu, creînd astfel singurul exemplu cunoscut în Asia de sculptură în relief, în adevăratul înţeles al cuvîntului.

Cele patru secole de cultură funaneză au fost decisive pentru viitorul khmerilor şi nu trebuie să pierdem nici un moment din vedere preludiul acesta, dacă vrem să-i înţelegem şi să-i judecăm cu obiectivitate pe aceştia din urmă. Din nefericire, ceea ce ştim despre ele reprezintă încă foarte puţin şi prin aceasta păcătuiesc cel mai mult cercetările noastre de azi.

TCHEN-LA ŞI NAŞTEREA REGATULUI KHMER

Paralel cu Fu-nanul, se dezvolta şi un alt regat indianizat, Tchen-la, axat pe bazinul mijlociu al Mekongului. A fost sediul principatului kambuja-ilor, cărora Cambodgia le datorează numele. E cu putinţă ca locuitorii lui môn-khmeri, să fi fost oarecum diferiţi de fondul primitiv din Fu-nan, populat fără îndoială mai degrabă de indonezieni. În orice caz, locuitorii din Tchen-la au evoluat într-un mediu aparte, mai puţin expus înrîuririi indiene. Această dualitate originară va persista multă vreme în sînul civilizaţiei khmere, izvorîte din fuziunea dintre Fu-nan şi Tchen-la.

Într-adevăr, pe la jumătatea secolului al VI-lea, Fu-nanul dădea deja semne de bătrînețe. Civilizația sa prea rafinată, concentrată în metropole, făcea cu greu față uzurii timpului. Pe deasupra, inundații catastrofale au devastat orașele, au distrus rețeaua de irigații și i-au silit pe locuitori să se refugieze pe pămînturile mai înalte ale Cambodgiei centrale, în timp ce Cochinchina redevenea o mlaștină pustie. Profitînd pesemne de aceste împrejurări, regele Bhavavarman din Tchen-la a anexat, pe la 550, străvechiul Fu-nan, întemeind regatul khmer. Astfel se afirma unul din principiile fundamentale ale istoriei indochineze: presiunea muntenilor din nord, strîmtorați în văile lor ingrate, către sud, către pămînturile roditoare ale deltelor.
Unitatea impusă de geografie n-a fost însă dobîndită fără lupte, iar în cursul veacurilor următoare, regatul se va scinda iarăși în Tchen-la de apă și Tchen-la de pămînt, cum le-au denumit chinezii. Veacurile al VII-lea și al VIII-lea rămîn încă obscure, cu toate că documentele epigrafice și mărturiile istoricilor chinezi încep a fi mai abundente și mai grăitoare. Țara s-a fărîmițat în unități politice independente. Le vedem capitalele succesive deplasîndu-se spre nord și marcînd astfel pe hartă evoluția în curs. Deoarece tocmai în acest moment ia ființă civilizația khmeră, așa cum o vom studia. Faptul că monumentele încep a fi construite din cărămidă, statuile dăltuite în gresie, îl constatăm la apariția artei khmere propriu-zise. Schimbarea e de altfel foarte firească. Eclipsa Fu-nanului antrenase pierderea debușeurilor maritime directe, deci a contactelor frecvente cu India. Comerțul se rarefia și la drept vorbind khmerul nu va fi niciodată un adevărat marinar. Activitatea esențială devine cultivarea orezului pe pămînturile înalte. Și în noul cadru al Cambodgiei continentale s-a conturat treptat acea personalitate ce avea să înflorească la Angkor.
Dacă pe plan politic această ascensiune nu e continuă, pe plan artistic ea se și arată strălucitoare. Încă din primii ani ai secolului al VII-lea, marele rege Içâna-varman I — c. 616—c. 635 — înălța în capitala sa de la Sambor Prei Kuk un admirabil ansamblu de monumente, decorate cu reliefuri de o eleganță rafinată și populat cu statui care învederează o stăpînire senină a

materiei. Secolele următoare nu vor cunoaşte asemenea ansambluri, care necesitau o putere centralizată. Într-adevăr, ţara s-a fărîmiţat într-o puzderie de principate. Dar creaţia plastică nu a lîncezit nicidecum din acest motiv. De pildă arta statuară în stil Prasat Andet, de sub domnia lui Jayavarman I — c. 657—c. 681 —, ne va oferi cele mai înalte expresii ale geniului khmer în acest domeniu. Totuşi decadenţa se vestea, fatală, dacă imperiul nu s-ar fi redresat.

În sfîrşit, în ultimii ani ai secolului al VIII-lea, un prinţ reîntors dintr-un îndepărtat exil în Java, pe atunci mai mult ori mai puţin suzerana Cambodgiei, Jayavarman al II-lea, şi-a eliberat ţara şi a purces la unificarea ei, întemeind cea dintîi mare dinastie angkoriană. În 802, şi-a ales ca reşedinţă malul nordic al Marilor Lacuri. Şi acolo, în jurul actualului Siem Réap, aveau să-i locuiască succesorii. Acolo, o incomparabilă serie de monumente stă şi azi mărturie splendorilor şi geniului suveranilor din Angkor — Angkor, din sanscritul *nagara*: « oraşul », dar « Oraşul » prin excelenţă: *Urbs* . . .

Cu perioada angkoriană intrăm în domeniul ferm al istoriei. Despuierea răbdătoare şi minuţioasă a numeroase inscripţii lapidare a restituit cronologia marilor evenimente politice şi religioase. Templele, durate de aici încolo din materiale trainice, jalonează evoluţia artei. Basoreliefurile descriu cu vervă viaţa cotidiană a khmerilor. Cu ajutorul mărturiilor străine, mai cu seamă chineze, şi cu rezultatele prea rarelor săpături, arheologul e în măsură să zugrăvească, măcar în linii mari, tabloul civilizaţiei de la Angkor.

CE-I DATOREAZĂ CAMBODGIA INDIEI

Înainte de a trece la acest studiu de amănunt, să încercăm a rezuma ceea ce îi datorează în definitiv Cambodgia Indiei.

Întrebare delicată, care a făcut să curgă multă cerneală între partizanii Indiei şi apărătorii nu mai puţin îndîrjiţi ai Cambodgiei . . . Ceartă inutilă, problemă

rău pusă. Se ignora pe atunci aproape totul despre culturile pre-indiene. Se uita că civilizaţia angkoriană a fost precedată de opt secole de istorie de-a lungul cărora influenţele iniţiale, fie şi foarte puternice, au avut destulă vreme să se estompeze. Că Indiei îi datorează Cambodgia existenţa ei ca naţiune nu încape îndoială, la fel cum Franţa s-a născut din ocupaţia romană. După aceea însă şi practic în aceeaşi perioadă de timp, Cambodgia s-a maturizat, ca şi Franţa carolingiană. Un fapt nu-l exclude pe celălalt. Experienţa istorică arată că marile civilizaţii sînt înseşi cele care au suferit influenţele cele mai vădite, dar care s-au dovedit apoi capabile să-şi extragă din ele substanţa lor proprie. Din India, Cambodgia a primit, o dată cu sanscrita, cultura pe care o vehicula această limbă, de la religii pînă la tehnici. A împrumutat şi din China numeroase înnoiri, ba chiar unele idei. Şi de mai multe ori în decursul istoriei sale o vom vedea urmînd alte curente sau ucenicind la şcoala străinătăţii, în Java îndeosebi.

Cu aceasta, şi în funcţie de mediul, de geniul său propriu, Cambodgia şi-a dezvoltat o personalitate în multe privinţe unică. Faptul că religia ei a păstrat totdeauna mitologia, terminologia şi riturile indiene este evident, dar cel mai adesea a făcut-o în slujba altor concepţii. Nimănui nu i-ar trece prin minte să pretindă că creştinismul ar fi o religie romană pentru că foloseşte în continuare latina şi pentru că arta romanică îşi ia mare parte din plastica şi iconografia sa din arta helenistico-romană. Civilizaţia khmeră nu va ajunge, desigur, la realizări la fel de profund originale ca Franţa, luată mai sus drept exemplu. Nu e mai puţin adevărat că aceste materiale indiene vor fi subordonate unei religii şi unei arte care-i aparţin în întregime.

Iar dacă vrem să ajungem la o apreciere exactă, ţinînd generos seama de influenţa creatoare a Indiei, trebuie să încercăm a vedea cum au reacţionat khmerii şi cum şi-au creat apoi propria lor lume.

IV. CIVILIZAȚIA KHMERĂ

În momentul stabilirii lor la Angkor, khmerii se aflau în deplina stăpînire a unei civilizații rafinate care, în acest cadru grandios, avea să îmbrace o strălucire fără seamăn.

RELIGIA

Ca în toate societățile antice, viața khmeră și arta care o ilustrează au fost dominate de preocupări religioase. Studierea acestei religii capătă cu atît mai multă importanță cu cît doar templele, construite din piatră, au rezistat loviturilor timpului, constituind principala noastră sursă de informații.

R e l i g i i l e i n d i e n e. Vișnuismul, çivaismul și budismul au înflorit mai departe în Cambodgia angkoriană, ca și mai înainte în Fu-nan. Khmerii au păstrat și concepțiile cosmologice ale Indiei. După acestea, Pămîntul e un vast patrulater mărginit de un lanț muntos care-i definește hotarele. Dincolo de el se întind infinitele oceane mitice. În centru se înalță muntele Meru, osia energiilor Universului și sălașul zeilor. În realitate există o infinitate de lumi asemănătoare și suprapuse: deasupra lumii noastre, diferitele ceruri; dedesubtul ei, nenumăratele iaduri. Orice viață, inclusiv cea a zeilor și a lumilor, e supusă unui ciclu de creații și distrugeri periodice. Aceste reîncarnări succesive se ordonează în funcție de meritele

sau păcatele existenței, pînă la eliberarea prin nonexistență, care în hinduism reprezintă contopirea în sînul Logosului divin, sau dizolvarea în *nirvâna* netulburată de nici o dorință, în budism.

Bogăția oarecum neliniștitoare a gîndirii indiene a personificat sub mii de forme și a descris cu o nesecată verbozitate pe zei și destinele lor. Khmerii au împrumutat mult din această tradiție, dar au simțul măsurii care-i caracterizează. Doar anumite divinități și unele episoade din ciclurile lor au cunoscut la ei un succes durabil. Să citām mai ales, dintre marile teme mitice, baterea în putinei a Oceanului primordial a cărei mare importanță plastică urmează să o vedem *(foto 6)*. Încingînd muntele Mandara cu trupul șarpelui Vâsuki, stăpînul apelor, zeii și demonii uniți au tras alternativ spre a face să pivoteze acest gigantic putinei și a extrage astfel din neantul originar, simbolizat prin ocean, *amrita* sau ambrozia care avea să le dăruiască nemurirea. Zeii hinduși își păstrează în arta khmeră atributele și caracteristicile: Çiva cel de-al treilea ochi din frunte, Vișnu cele patru brațe etc. (vezi *Iconografia* din anexă, p. 103 și urm.).

Corpus al acestor teorii și religii, literatura indiană a cunoscut în Cambodgia un succes evident. Texte ca *Harivamça* sau *Purâna* au fost populare aici, dar în și mai mare măsură marile poeme epice *Râmayâna* și *Mahâbhârata*, vaste fresce în care zeii se amestecă foarte familiar printre muritori, într-un uluitor vălmășag de versuri admirabile, de reverii filozofice și de reminiscențe istorice. Le vom regăsi temele atît pe zidurile templelor, săpate în basoreliefuri, cît și în viața cotidiană, însuflețite prin siluetele din piele decupată ale teatrului de umbre sau recitate la trosnetul focurilor de seară de către povestitori ambulanți.

Templul, locuința zeului. Templul indian nu e atît un loc de adunare pentru credincioși, cît locuința unui zeu prezent sub înfățișarea unui idol. Cum sălașul zeilor se presupune a fi pe muntele Meru, templul trebuie să evoce acest loc sacru. Prin urmare nu e vorba de a înălța o construcție menită să adăpostească o activitate sau alta, ci mai degrabă să reprezinte un concept. Zidirea reprezintă un rit, ca și jertfa. Templul e semnul material al cultului, contractul

care exprimă relaţiile reciproce dintre zeu şi închinătorii lui. Trebuie să ne pătrundem de aceste intenţii dacă vrem să evităm judecăţile eronate. Khmerii vor căuta, ca şi indienii, nu soluţia raţională a unui program utilitar în funcţie de materialele de care dispun, ci figurarea plastică cea mai expresivă a concepţiilor lor cosmologice. În acest sens realizările lor le vor servi atît de bine intenţiile, încît le putem considera ca riguros funcţionale, în sensul etimologic al termenului, sau, altfel spus, ca perfect eficiente.

La începuturile sale, arhitectura khmeră a imitat pur şi simplu templele de lemn ridicate de colonii indieni. E posibil chiar să se fi mulţumit vreme îndelungată cu amenajarea, ca în India, a unor grote potrivite. Pînă şi în monumentele cele mai grandioase, sfînta sfintelor va rămîne de altminteri o hrubă întunecoasă. S-au înălţat apoi sub cerul liber simple celule pătrate de mici dimensiuni, dominate de o tiară de acoperişuri multiple, retrase unele faţă de altele. Începînd din secolul al VII-lea, la Sambor îşi fac apariţia turnuri de cărămidă care constituie punctul de plecare al monumentelor de la Angkor. Poarta de acces, situată în mod normal spre răsărit, se îmbogăţeşte cu un pavilion de intrare. Porţi false decorează celelalte laturi. Pe coronament se suprapun reducţii ale ordinului arhitectural al faţadei. Pereţii sînt invadaţi de decoraţie. Menirea acesteia era de a face sanctuarul demn de zeul care locuieşte în el. La început ea a reprodus ghirlandele de flori cu care se împodobeau altarele primitive. Mai tîrziu i se vor adăuga efigiile divinităţilor protectoare sau oranţi ce-şi înconjurau idolul cu prezenţa lor atentă. Iar gestul lor de ofrandă perpetuat de piatră repeta neobosit pietatea oamenilor.

Foarte multă vreme, detaliile tehnice ale edificiilor primitive din lemn au fost minuţios reproduse în piatră, în pofida oricărei logici, dar respectînd o tradiţie profund venerabilă *(foto 18)*. De altfel, khmerii excelau mai ales în prelucrarea lemnului şi aplicau spontan pietrei deprinderi manuale dobîndite la această şcoală. Astfel s-au constituit elementele-cheie ale sanctuarului: poartă încadrată de colonete susţinînd un lintou; fronton decorat; acoperişuri suprapuse. În turnurile de cărămidă, structurile portante îşi primeau

direct ornamentația sculptată. Zidurile, din cărămidă, erau acoperite cu o tencuială de stuc în care se modela decorul, policromat ulterior *(foto 22)*.

Idolul, prezență a zeului. Sanctuarul adăpostea idolul în jurul căruia se desfășurau ceremoniile rituale. Era cel mai adesea un falus, *linga* în sanscrită, simbolul energiei creatoare a lui Çiva. Putea fi și o imagine antropomorfă. Pentru a înțelege această sculptură, trebuie să ne amintim că importantă era doar funcția ei rituală: materializarea prezenței divine în scopul de a acționa eficient asupra ei. Reprezentarea zeului și a atributelor sale conform canonului, punerea numelui său și deschiderea magică a ochilor îi confereau imaginii o viață reală. Respectarea regulilor garanta deci oricum reușita, iar arta era o tehnică în slujba liturghiei, nicidecum o căutare estetică.

Cu toate acestea, și aici li se dezvăluie geniul artistic, khmerii au știut să îmbine respectarea acestor reguli cu simțul frumuseții. Cum nu avem de loc piese anterioare secolului al VI-lea, e greu de urmărit formarea plasticii lor. Am văzut că cel mai vechi grup de statui de care dispunem, cel de la Phnom Da, era menit să împodobească o grotă-sanctuar sau cel puțin a fost conceput spre a fi rezemat de un perete. În această privință rămînea aproape de modelele sale, întrucît se știe că India n-a cunoscut decît statuia de piatră placată pe o stelă, adică altorelieful, nu însă sculptura în relief propriu-zisă. Khmerii n-aveau să se mărginească la atîta. Ei au eliminat fondul de piatră al stelei, decupînd figurile, nu fără a păstra însă bordura stelei ca punct de sprijin pentru capul și mîinile primejdios lansate în vid (vezi evoluția artei khmere în *Anexă*, p. 104 și urm.). Arcul acesta de susținere din jurul statuilor se mai întîlnește și în secolele al VII-lea și al VIII-lea, dar sculptorul atinge o desăvîrșire nedepășită vreodată. Contrar evoluției indiene, khmerii se vor mărgini la un repertoriu iconografic foarte simplu și vor prefera, în ultimă analiză, trupul omenesc singur înălțat majestuos. Figurile își pierd încetul cu încetul arcuirea indiană a șoldului. Se avîntă, cu o sveltețe admirabilă. Redarea corpului e foarte sigură în privința anatomiei externe și subliniază caracterele rasei. Totuși insul nu e cu adevărat plăsmuit dinăuntru în afară,

deoarece alcătuirea sa lăuntrică va rămîne mereu ignorată. Modeleul e de o rară sensibilitate, fără a ceda însă din acest motiv ispitei « bucății ». Rămîne subordonat de bunăvoie formei înscrise, în toată puritatea ei, în centrul acelui halo de piatră care o definește și o exaltă. Cea mai admirabilă e totdeauna fața. Lumini fremătătoare joacă pe pomeții înalți, pe buzele senzuale, se catifelează sub arcul profund al sprîncenelor. Și gravi, tainici, hieratici, zeii par a scruta veșnicia.

SOCIETATEA

O r g a n i z a r e a   e c o n o m i c ă. Alegerea Angkorului n-a fost întîmplătoare. Din momentul cînd Fu-nan și Tchen-la se uniseră și de vreme ce regatul se întindea din Laosul inferior pînă la Capul Ca Mau, de la Cordilierii anamiți pînă la Menam, centrul său firesc devenea regiunea Marilor Lacuri. Acolo se întîlneau drumurile terestre, exact în punctul cel mai avansat pe care-l puteau atinge, urcînd Mekongul, navele maritime. Toate resursele naturale se îngrămădeau la îndemînă: pește din lacuri, vînat — elefanți mai cu seamă — și lemn de construcție din păduri, gresie, fier și argilă din munții Dangrêk. Iar pe sute și mii de hectare, se desfășura, grea de roade, cîmpia mîloasă. Moștenitori ai funanezilor, khmerii practicau cu măiestrie hidraulica agricolă. Dar aici, pe aceste pămînturi înalte, dificultatea nu consta atît în drenarea mlaștinilor, cît, dimpotrivă, în irigarea orezăriilor. Apa nu lipsea, ci era prost distribuită: se prăvălea în viituri brutale, revărsîndu-se impetuos din fluviu, pentru ca apoi să lipsească luni de-a rîndul. De aceea țara a fost literalmente ciuruită cu rezervoare: bazine, iazuri, ba chiar simple bălți, care se umpleau în anotimpul ploios și asigurau rezerva pentru restul anului. Orașele mari erau alimentate din imense lacuri artificiale sau *baray*, care, la Angkor, au atins dimensiuni gigantice: opt kilometri pe doi în cazul unora, cu o capacitate de peste 60 000 000 m^3 ... *(foto 5)*. Aceste *baray* nu erau săpate, ci formate prin înălțare de diguri. Erau umplute de ploi ca și de rîurile situate în amonte,

ale căror ape erau forțate în canale mărginite de diguri. Oglinda apei lor se afla deci deasupra nivelului cîmpiei și constituiau rezervoare supraterane. În anotimpul uscat era suficientă deschiderea prizelor de apă din diguri pentru a distribui prin simplă cădere liberă prețiosul lichid în canalele de irigare. Orezăriile, compartimentate regulat ca o tablă de șah, erau deservite de o rețea de colectoare și de canale secundare ce îndreptau apa bogată în mîl pînă în cea mai mică celulă. În sfîrșit, întreaga regiune a Angkorului era apărată împotriva inundațiilor printr-o centură de diguri care o prefăceau într-o adevărată insulă în anotimpul ploios. Khmerii și-au asigurat astfel cel puțin două, uneori trei recolte succesive pe an: bogăție inepuizabilă care putea hrăni o populație enormă și care a stat la temelia puterii economice și demografice, prin urmare politice, a țării. Regiunea Angkorului trebuie să fi fost literalmente un furnicar, cu o populație depășind fără îndoială milionul. Inutil să mai spunem că sistemul de canale servea și pentru comunicații și transporturi. Astfel se explică în special ușurința deconcertantă cu care khmerii au putut aduce enormele cantități de piatră necesare construcțiilor lor. Țara mai dispunea și de o rețea de mari șosele pe diguri, cu popasuri de etape, care permiteau legături rapide în orice anotimp.
S t r u c t u r i u m a n e. Această organizare economică se reflectă în întreaga structură a societății khmere. E evident că extraordinarele lucrări care, la Angkor, au dus la o veritabilă replămădire a țării, n-au putut fi duse la bun sfîrșit decît de către un stat puternic, însuflețit de o voință unică. Întreaga viață depinzînd de orez și de cultivarea lui în colectiv, religia a urmărit îndeosebi să garanteze fertilitatea solului. Poporul khmer a constituit o comunitate de agricultori cîrmuită de un șef unic, temporal și spiritual. A adoptat însă ritualul hinduist: *linga* a înlocuit vechile pietre ridicate, muntele Meru înălțimile sacre primitive. Cosmologia hindusă oferea o explicație a lumii și a forțelor ei naturale infinit mai coerentă, după cum științele matematice și astronomice importate din India îngăduiau realizarea acelor formidabile lucrări, calculul unor calendare riguroase. India, în sfîrșit, aducea o teorie sistematică — religioasă și politică — a puterii regale.

E l i t a h i n d u i z a t ă. Cultele indiene, abia modificate, au rămas ocupația unui rege și a unei caste restrînse de brahmani culți, ca un soi de religie de stat. O dovadă în acest sens e de altfel toleranța khmeră care a îngăduit conviețuirea cu totul neobișnuită a budismului și a hinduismului. Ceea ce ar fi fost de neconceput în India, unde cel din urmă dictează ordinea socială și deci exclude orice alt cult, astfel încît va sfîrși prin a izgoni budismul din țara lui natală. În Cambodgia, hinduismul nu va ajunge niciodată să-și impună preeminența zdrobitoare, sistemul său de caste. Societatea rămase ceea ce fusese și mai înainte, cu structurile familiale tradiționale și cu o diviziune întemeiată pe sat și pe cultele locale. Singur budismul va deveni o religie populară, dar destul de tîrziu pare-se. Dacă se cunosc suverani budiști, confesiunea lor a avut un caracter strict personal și n-au renunțat din acest motiv la respectarea ritualului hindus, singurul în măsură să le legitimeze funcția regală — cel puțin pînă în secolul al XII-lea.

În fond, religiile hinduse n-au fost îmbrățișate și n-au dăinuit decît pentru că se adaptaseră astfel tendințelor profunde și nevoilor specifice ale noilor lor prozeliți. Dar sub acest lac strălucitor stăruia tot vechea societate môn-khmeră, civilizația musonilor care se perpetua, înzecită și însutită.

R e g e l e, z e u p e p ă m î n t. Prima cucerire și primul reazim al hinduizării le-a constituit persoana regelui. Prin mijlocirea lui au jucat brahmanii un asemenea rol și și-au menținut influența vreme atît de îndelungată. Acești inițiați, adesea descendenți ai colonilor indieni sau care se duseseră să-și facă studiile în India, dețineau textele rituale, le puteau interpreta, redactau inscripțiile, asigurau calculele astronomice. Uneori chiar, puterea politică va aluneca din mîinile unui suveran prea slab sau prea tînăr în acelea ale adevăratei oligarhii de preoți care a alcătuit o putere cvasifeudală. Cunoaștem un mare capelan care va legitima succesiv și cu aceeași neobrăzare patru uzurpatori. Asemenea servicii se plătesc. Pînă la stingerea sa, dinastia angkoriană s-a înconjurat cu acei brahmani care mai joacă un rol și-n zilele noastre la curțile regale
 ale Cambodgiei și Siamului.

Această asociere era de altminteri esențială din punct de vedere religios. O constatăm încă de la întemeietorul Angkorului, Jayavarman al II-lea, care a făcut apel la un « preot eminent » pentru a instaura cultul regelui-zeu care-l elibera de tutela Javei, îi afirma proprietatea asupra pămîntului și-l consfințea ca monarh universal. Puterea divină a fost oarecum delegată regelui prin intermediul brahmanului, sub forma unui *linga* pe care Çiva l-ar fi încredințat preotului pe vîrful muntelui unde s-a celebrat cultul. Acest *linga* a rămas ca un *palladium* al regatului și centru al practicilor religioase destinate să asigure prosperitatea.
Oricare ar fi fost importanța brahmanilor, prestigiul regal n-a putut fi însă niciodată eclipsat, cu atît mai puțin înlocuit. Chiar dacă aveau loc uzurpări nerușinate, se va căuta, prin genealogii complezente sau prin căsătorii cu o moștenitoare legitimă, să se mențină descendența. În orice caz, o ungere rituală îi va permite regelui să-și îndeplinească rolul religios.
Regele rînduia energiile spirituale și materiale ale țării. O armată de funcționari veghea, sub el, asupra justiției, împărțirii pămînturilor, funcționării hidraulicii, stabilirii calendarului agricol. Cînd suveranul era ambițios, putea căuta să-și extindă regatul prin cuceriri militare. Dar cu mult mai sigur îl îmbogățea prin fundații noi. Crearea unui oraș, înălțarea unui templu însemnau în esență săparea de noi canale, amenajarea de rezervoare, deschiderea de noi pămînturi pentru agricultură și popularea unei regiuni pustii înzestrate cu un templu pentru cult. În pofida afirmațiilor curente, mulțimea marilor edificii religioase a fost mai degrabă semn de dezvoltare a țării decît motiv de sărăcie. Se pare chiar că regula impunea ca primul gest al unui suveran la urcarea pe tron să fie săparea de bazine și canale înainte de a se gîndi să înalțe temple în amintirea strămoșilor sau spre gloria lui însuși. Și inscripțiile îl celebrează pe regula « . . . care a făcut să țîșnească apa înainte vreme greu de găsit, ridicînd un sfînt baraj . . . un heleșteu frumos ca luna pentru a răcori viețuitoarele și a îneca trufia celorlalți regi . . . » Numai așa se explică întinderea și prosperitatea Angkorului.

Moștenitor al străvechilor cîrmuitori proprietari ai pămîntului, suveranul era singurul intermediar posibil cu duhurile din natură. Nu numai că poruncea executarea marilor lucrări, ci, și mai ales, intervenea și pe lîngă divinitățile apelor îndiguite, invoca geniile gliei spintecate de brăzdar, stăruia pe lîngă puterile cerești pentru regularitatea ploilor. « Fumul jertfelor sale pricinuia o ploaie de bogății », și avea o asemenea putere, încît era în stare « . . . printr-o jertfă adusă de el, să-nlănțuiască de-a pururi zeii . . . » Rolul lui e foarte expresiv redat de această imagine curentă în inscripții: « Glia, strîns împreunată cu arzătorul principiu vital al acestui rege a născut numeroase bogății . . . »

Cum a spus-o în chip remarcabil d. Paul Mus: « . . . Religia regală, trainic întemeiată din punct de vedere magic și sociologic pe posesia și punerea în valoare a solului, făcea un zeu din fiecare rege, plasînd îndărătul său ca pe un nimb strălucirea unei divinități cerești a cărui întrupare și mandatar vizibil era . . . »

M e g a l o m a n i a r e g a l ă. Cu timpul, și printr-o evoluție inevitabilă, regele avea să devină nu numai centrul întregii vieți khmere, ci și unica ei rațiune de a fi. Trăgea prea multe foloase de pe urma acestui sistem pentru a nu încerca să-l împingă pînă la ultimele sale consecințe. Era învestit cu o asemenea putere, încît era inevitabil să piardă contactul cu realitatea. Curtea aflată în slujba lui beneficia indirect de înălțarea lui și-l împingea pe această cale. În sfîrșit, n-au lipsit nici personalitățile excepționale printre suveranii khmeri. Nu trebuia mult pentru a le ațîța orgoliul. Deși celebrat în principiu ca « potirul tuturor virtuților . . . rămînînd netulburat în mijlocul desfătărilor regalității care-i înnebunesc de bucurie pe ceilalți regi . . . », suveranul s-a lăsat deseori tîrît de ambiția și dorința sa de glorie. « Îi plăcea lupta, iar zvonul faimei celorlalți regi îi pricinuia o asemenea turbare, încît uraganul năpraznic cu care ea îi însuflețea brațul îi făcea să pălească și să se chircească . . . » Așa mărturisește o inscripție din Angkor. Suveranii aceștia au trăit într-un neîntrerupt zăngănit de arme, iar « Colbul ridicat de armatele lor întuneca cerul . . . »

Cuceririle lor au fost spectaculare, dar, pînă la urmă, mult prea devastatoare, secătuind țara.
Acest personalism s-a reflectat mai cu seamă în religie. Regii au multiplicat practicile în folosul lor exclusiv. Fondau temple, « sămînță de merit », pentru a-și atrage favorurile divine și a-și asigura o supraviețuire glorioasă. « Regele a înălțat acest *linga*, zălog al dobîndirii cerului și al eliberării . . . », acesta va fi laitmotivul stelelor de ctitorie. Mînăstiri cu « chilii zumzăitoare » se rugau pentru ei. Ca morile de rugăciune tibetane care, neobosit, sub acțiunea vîntului sau a apei, repetă lauda zeilor și cîștigă merite ingenioșilor lor constructori, templele khmere au existat pentru a da glas pietății și a chezășui mîntuirea întemeietorilor lor.
Cultele funerare, printr-o tendință caracteristică, parese, Indiei exterioare, căci o regăsim în Java, s-au dezvoltat pînă la urmă într-un mod nemaipomenit. Nu era totul să fii imaginea zeului pe pămînt. Era necesară și certitudinea evadării de după moarte din ciclul reîncarnărilor și ajungerii directe la eliberarea supremă prin contopirea în sînul divinității. În acest scop se practicau rituri care, încă din timpul vieții suveranului, prefigurau, deci forțau, această apoteoză. Statuile divine purtau numele postum care desemna paradisul unde urma să pătrundă regele. Ele îl reprezentau în chip simbolic înzestrat cu atributele zeului. Și « trupurile glorioase » *(foto 43)*, cum le numeau khmerii proiectau magic în viitor destinul suveranului. După moarte, templul în care își celebrase cultul pentru prosperitatea regatului nu mai era de nici un folos urmașului său, care trebuia să-și construiască altul personal, inaugurînd un nou ciclu. Dar vechiul sanctuar nu își pierdea în întregime rostul. Sub forma statuii care îi conținea « eul subtil », sufletul magic, regele mort locuia în templul de acum înainte funerar, mausoleu în sensul propriu al cuvîntului. Avem chiar serioase motive să credem că, cel puțin în unele cazuri, i se depunea acolo și cenușa, poate sub însăși statuia căreia îi conferea o viață magică. Acolo se celebrau ceremonii destinate să garanteze supraviețuirea defunctului. Iar marele templu amorțit continua să le reamintească muritorilor prestigiul trecut al ziditorului său. Acest egocentrism a sfîrșit prin a deveni o povară

fatală pe umerii poporului. Ceea ce la început fusese echilibru armonios, simbioză avantajoasă pentru ambele părți, a devenit foarte curînd o hipertrofie. Regele a limitat doar la persoana sa cultul adresat inițial zeilor prin intermediul lui. Și nu s-a mărginit la glorificarea sa pe pămînt, dar a impus și dincolo de moarte servitutea cultului său. Pe această pantă fatală, greutatea capului avea să ducă pînă la urmă la prăbușirea întregului corp slăbit și golit de sînge.

SEMNIFICAȚIA ȘI ROLUL MONUMENTELOR KHMERE

Natura templelor khmere trebuie să apară acum cu claritate. Faptul că numai ele au rămas vizibile în zilele noastre explică tendința de a ne lăsa fascinați de prezența lor. În realitate, orașul era un sistem de canale și de lucrări hidraulice care îl prefăceau într-o grădină luxuriantă. Munca pe care o reprezintă aceste amenajări e mult mai impresionantă decît edificarea templelor, simple capele încununînd o întreprindere ciclopică, înălțate cu puține cheltuieli și cu atît mai lesne de către acest popor profund religios cu cît ele reprezentau garanția morală a succesului. Din această structură decurg întinderea, planul și simbolismul orașelor angkoriene.
În jurul unui mic nucleu de sanctuare, palate și clădiri oficiale, o imensă întindere de ogoare minuțios cultivate. Șosele și canale o alimentează și o deservesc. E apărată de fortificații. În centru, un templu-munte sintetizează acest univers și veghează asupră-i. Planul lui e strict subordonat dispozițiilor inginerului, deoarece șanțurile cu apă fac parte din rețeaua de canaluri. E altarul înălțat zeilor care împart viața și rodnicia. Citadela, cu zidurile și șanțurile sale, înfățișează universul înțărcuit de lanțul de munți și oceane mitice. În centru, templul materializează muntele Meru, înălțîndu-și cele cinci turnuri precum cele cinci vîrfuri ale masivului sacru, etajîndu-și terasele care amintesc lumile succesive. Compas ritual, prin axele sale orizontale și verticale, el exprimă cele patru

puncte cardinale, zenitul și nadirul. Sanctuarele sale secundare reproduc constelaţiile și mișcările lor de revoluţie. Principalul rit pentru credincios constă în a se preumbla în jurul monumentului într-un sens prescris care-l conduce succesiv prin fiecare fază a ciclului solar, cu alte cuvinte îl face să parcurgă spaţiul în ritmul timpului. Adevărată cronogramă, templul simbolizează și determină cosmografia și topografia sacră ale universului al cărui centru ideal și punct director este. Și cum spune admirabil Saint-John Perse: « Marea roză a anilor se rotește pe fruntea lui senină. . . . » *(Foto 10, 28)*.

Prin virtutea eficace a acestei simbolici elaborate, locul sfînt, « buric al pămîntului și poartă a cerului », asigura succesul sacrificiilor solemne ale regelui-zeu, rînduitor al lumii acesteia de jos. Din înălţimea sa care « . . . străpungînd norii, atinge sălașul zeilor . . . », suveranul răspîndea asupra poporului său o ploaie de binecuvîntări ce șiroiau pe coastele muntelui de piatră.

Rareori și-a durat un popor în operele sale, mai tangibil și mai expresiv, toată drama materială și spirituală a existenţei sale.

CONTEXTUL ISTORIC

În perspectiva adoptată pînă aici n-am ţinut de loc seama de schimbările survenite în decursul timpului. În realitate cunoaștem bine cronologia khmeră începînd cu întemeierea Angkorului. Dar informaţiile despre evoluţia societăţii și a moravurilor sînt scheletice, ca și datele despre evenimentele contemporane din Indochina. Or, regatul khmer a fost centrul politic și economic al acestor regiuni vreme de douăsprezece secole. Contactele cu vecinii săi, îndeosebi Champa și Insulinda, schimburile cu China și India, trebuie să se fi reflectat în evoluţia sa internă. Iar pentru moment, incapabili de a surprinde aceste relaţii de la cauză la efect, trebuie să ne rezumăm la enumerarea dinastiilor, cu listele lor seci de date.

Cînd Jayavarman al II-lea, la întoarcerea sa din Java, s-a instalat în regiunea Angkorului, se pare că a șovăit între mai multe așezări pentru capitală. Îl găsim cînd însuși pe malul lacurilor, în actualul canton Rolûos, cînd în nord-vest, cînd în nord-est, pe înălțimile de la Phnom Kulên. Acțiunea esențială a acestui suveran a fost întemeierea cultului regelui-zeu, dar se pare că nu a izbutit să realizeze unificarea politică a țării. Urmașii săi se vor întoarce la Rolûos, la șes, deoarece numai acolo puteau întreprinde mari lucrări de irigații. Printre ei, Indravarman (877—889) a fost adevăratul întemeietor al puterii angkoriene. El a unificat țara, lărgindu-i considerabil frontierele. Cu el au început săparea și utilizarea uriașelor lacuri artificiale și a canalelor de irigație, mai ales în capitala sa din Rolûos alimentată de *baray*-ul de la Lolei.

La sfîrșitul secolului al IX-lea, regele Yaçovarman (889—900) a construit pe o insulă din mijlocul lacului de la Lolei templul cu același nume, închinat cultului strămoșilor săi. Apoi și-a mutat capitala cu vreo doisprezece kilometri mai spre nord-vest, la poalele colinei de la Bakhèng, care va rămîne centrul Angkorului de-a lungul veacurilor următoare. Pe această înălțime a ridicat un templu care, prin pietrele sale, simbolizează revoluțiile cerești ale aștrilor, în centrul cărora pare a trona. A încununat și celelalte două înălțimi învecinate: Phnom Krom și Bok, cu sanctuare dedicate marii triade hinduiste. A întreprins mai ales lucrări hidraulice, mai formidabile decît toate cele cunoscute pînă atunci, amenajînd *baray*-ul oriental, lac de 8 km pe 1,5 km lățime, care avea să alimenteze Angkorul vreme de două secole. Succesorilor săi: Harshavarman I (900—921) și Içanavarman al II-lea (922—925) trebuie să le atribuim edificii de mici dimensiuni, desigur, dar esențiale din punctul de vedere al istoriei artei și admirabile: Baksei Chamkrong, Prasat Kravan; și de asemenea, după cercetările noastre mai recente, Mebonul oriental, datat pînă acum din 952, dar care pare net anterior și care, înălțat pe o insulă din mjilocul *baray*-ului lui Yaçovarman, s-ar putea să fie închinat acestui strămoș, de către moștenitorii lui, tot așa cum Yaçovarman însuși procedase cu Lolei.

În secolul al X-lea, regele Jayavarman al IV-lea (c.921—941) şi-a strămutat capitala la Koh Ker, la o sută de kilometri nord-est de Angkor. Nu cunoaştem motivele exacte ale acestei deplasări care a urmat, în orice caz, unor certuri dinastice. Poate spre a-şi sanctifica uzurparea, regele a înălţat în noua-i capitală monumente trufaşe, nu fără a utiliza edificii mai vechi pe care le-a înglobat într-o nouă incintă şi le-a completat cu o enormă piramidă de piatră. Aici a fost punctul de pornire a unei noi faze în arta khmeră, foarte sensibilă din punct de vedere plastic. După acest scurt dar important interludiu, Râjendravarman (944—968) a readus capitala la Angkor, pe care regii khmeri nu-l vor mai părăsi pînă la decăderea lor din secolul al XV-lea. Nevrînd să rămînă cu nimic mai prejos faţă de precedesorul său, el a construit în centrul unei noi citadele frumosul templu-munte de la Prè Rup. Sub domnia lui au început războaiele cu Champa, stat indianizat, văr primar cu Cambodgia, care a înflorit pe actualul teritoriu al Annamului, pînă la distrugerea sa de către annamiţi în secolul al XVI-lea. Urmaşul lui Râjendravarman, Jayavarman al V-lea (968—1001), urcat de foarte tînăr pe tron, n-a cunoscut, desigur, aceeaşi putere politică. Dar sub el au fost durate acele veritabile giuvaeruri ale artei khmere, Bantey Srei şi micile temple în acelaşi stil. Iar puţin mai tîrziu, fără a putea stabili cu precizie data şi fondatorul, Phimeanakas, Khleang şi Ta Kèo, templu-munte şi mai uriaş decît templul Prang de la Koh Ker.

Sûryavarman I (1010—1050) era pînă de curînd considerat drept un uzurpator, s-ar părea însă pînă la urmă că drepturile sale la tron, cel puţin pe linie maternă, erau reale şi că în realitate el însuşi a avut de luptat împotriva unui uzurpator. Oricum, domnia lui dobîndeşte din ce în ce mai mult o foarte mare importanţă. Lui trebuie să i se atribuie un număr considerabil de monumente de o mare frumuseţe, care împînzesc literalmente ţara şi consemnează triumful definitiv al arhitecturii în întregime din gresie. Profitînd de prăbuşirea politică a mônilor din Siam, el a cucerit pămînturile joase ale Menamului şi le-a transformat într-o provincie cambodgiană. El regăsea

aici de altminteri o civilizaţie soră, dar aşezată sub semnul budismului. Întîlnire sau consecinţă? Sûryavarman I şi-a dedicat templele atît lui Çiva cît şi lui Buddha, sincretism care nu e ultima dintre ciudăţeniile domniei lui.
Astfel consolidate, puterea şi bogăţia regatului khmer s-au manifestat în nenumărate monumente, senine şi nobile, de o desăvîrşire oarecum severă, care însă, dacă ar fi mai accesibile şi mai bine cunoscute, ar lăsa în umbră poate destule opere posterioare, adesea cam grandilocvente. Udayâdityavarman al II-lea (1050—1066) marchează debutul acestei perioade cu deosebire prospere. El avea să reia lupta cu Champa şi să dea o nouă extindere hotarelor ţării; domnia lui constituie poate culminaţia politică a imperiului. Se crede că el a săpat *baray*-ul occidental, de 8 kilometri pe 2, sau cel puţin că el a construit pe o insulă din centrul acestuia un templu foarte deosebit prin planul său şi care adăpostea o gigantică statuie de bronz a lui Vişnu culcat, din fericire regăsită. Totuşi nu e cu neputinţă ca acest *baray* să fi fost opera lui Sûryavarman I, iar în această ipoteză templul central ar fi o fundaţie a lui Udayâdityavarman al II-lea, ca mai înainte Lolei şi Mebonul oriental, în memoria strămoşilor regali. În orice caz regele nostru a construit Baphuonul: cel mai mare templu-munte pînă la Angkor Vat şi care-l prefigurează pe acesta din urmă prin toate inovaţiile sale.
Nu e, desigur, o întîmplare faptul că acest apogeu se situează într-un moment cînd închiderea Asiei Centrale, cucerite de musulmani, şi dezvoltarea corolară a traficului maritim către China dădeau un impuls viguros tuturor naţiunilor din Asia Meridională. În această epocă, de altfel, încep să sosească neguţătorii arabi, care vor sfîrşi prin a islamiza Insulinda. Pentru prima, şi în acelaşi timp pentru ultima dată în îndelungata sa istorie, Cambodgia pare a se deschide către mare: cel puţin se întinde spre sud şi spre vechile regiuni din Fu-nan. Şi tot acum asistăm la apariţia pe teritoriul ei, în cantităţi industriale, a ceramicii chineze de import, printre altele preţioasele celadonii,
 vase de un verde pal bătînd în gri, care aveau să devină

vesela obişnuită a regilor din Angkor, într-atît erau de fastuoase.
E regretabil de altfel că nu sîntem în măsură să urmărim mai bine istoria economică şi socială a imperiului, care nu numai că ar fi pasionantă, dar ne-ar îngădui mai cu seamă să înţelegem exact evoluţia monumentală şi fluctuaţiile, datorate, în aparenţă, doar capriciilor omeneşti, ale istoriei politice. Bănuim, desigur, de pildă, că necesităţile tehnice ale irigării au impus treptat instalarea într-un loc sau altul a cutărui templu de la Angkor sau a cutărui nou oraş. Cînd vom cunoaşte în amănunt tot acest proces, vom izbuti poate să reconstituim cu mai multă veracitate istoria ţării, prizonieră actualmente a unor inscripţii prea rare şi prea des redactate pentru nevoile propagandei. Oricum, în paginile ce vor urma vom vedea cum ultimul secol angkorian a fost dominat de doi suverani care au însemnat apogeul, strălucirea cea mai orbitoare şi, totodată, scadenţa fatală.

PIETRELE ANGKORULUI

V. ARTA ANGKORIANĂ

ARHITECTURA

Templele din Angkor nu s-au ivit de-a gața din voința regilor sau gîndirea preoților. Dacă la elaborarea lor au prezidat conceptele religioase, aceasta nu trebuie să ne facă a uita că arta trăiește și că, fie și în slujba celui mai exigent și mai amănunțit program, ea trebuie să zămislească forme în funcție de materiale, de tehnici și de executanți. Un soi de determinism pare chiar a cîrmui creația plastică la khmeri. Într-o evoluție constantă începînd cu obîrșiile sale indiene, vedem cum această artă purcede din stadiul ei imediat anterior pe care-l reia spre a scoate din el noi și subtile variații. Uneori, caută să se reînnoiască făcînd apel la arte străine, sau chiar la unele dintre înfăptuirile sale anterioare. Prea adesea se mulțumește să multiplice elementele existente și să rafineze excesiv, cu un mecanism neliniștitor și care va sfîrși prin a o sufoca. În marile sale epoci reușește însă, respectîndu-și totodată repertoriul, să contopească tradiția și creația în clipe de o frumusețe de neuitat.
Totuși informația încă fragmentară de care dispunem ne alterează cu siguranță judecata. Oricare ar fi fost forța tradiției în această artă religioasă, nu se poate să nu fi jucat un rol oarecare și coeficientul personal. În realitate nu putem pune un nume pe nici o operă khmeră. Aceste creații rămîn fără nădejde anonime. Cel mult vedem uneori că ctitorul unui monument — rege sau preot — a inspirat stilul sau măcar spiritul operei. Inscripțiile dezvăluie uneori că artiștii, grupați în puternice corporații, au ocupat un loc de seamă în societate. Un ministru a fost « cel dintîi printre

artiştii vremii sale » şi găsim fii de regi menţionaţi ca « zidari », adică arhitecţi. În sfîrşit, e evident că anumite opere excepţionale, Angkor Vat de pildă, au fost opera geniului.

Ştim deja că arhitectura khmeră trebuie judecată numai din punctul de vedere al menirii sale simbolice. Multiplele ei imperfecţiuni sînt uşor de subliniat. Imitarea servilă a sanctuarelor de lemn a dus la soluţii pe cît de ilogice, pe atît de primejdioase pentru durata edificiilor. Modalităţile de asamblare, piatra fiind supusă la încovoiere, iată tot atîtea erori, adesea fatale. Nu există nici un acord între formă şi unitatea utilizată: piatra *(foto 29)*. Bolta în asize retrase va rămîne singura cunoscută, mod de acoperire sumar şi cu posibilităţi reduse care nu va permite decît strîmte coridoare în chip de săli *(foto 4, 39)*. Sărăcia planurilor e flagrantă: mereu aceeaşi combinaţie în unghi drept de turnuri şi galerii, mai mult sau mai puţin numeroase, mai mult sau mai puţin corect dispuse. Acest repertoriu limitat va condiţiona întreaga evoluţie a arhitecturii khmere. Şi mai grav încă, erorile, aproximaţiile, ba chiar defectele sînt nenumărate. Cu aceste rezerve, khmerii au ajuns la perfecţiune conform propriei lor concepţii şi au fost cei mai mari arhitecţi din întreaga Asie indianizată. La scara gigantică a Angkorului, precizia trasării şi a nivelmentului sînt uluitoare. Se găseşte o eroare de ordinul centimetrului în nivelmentul unor şanţuri cu apă de trei kilometri lungime, iar tronsoane de canale de şaizeci de kilometri sînt riguros rectilinii ... E adevărat că aceasta era o condiţie *sine qua non* a funcţionării sistemului lor hidraulic, dar semnificativ e că au atins-o fără teodolit şi fără riglă de calcul. Materialele de care dispuneau, pe de altă parte, erau mai mult decît mediocre: laterit zgrunţuros, gresie prea fragilă. Le-au dat utilizarea optimă: lateritul pentru structura de rezistenţă, gresia la parament. Blocurile erau montate şi şlefuite unele peste altele, fără nici un liant. Obţineau astfel cu maximă rapiditate admirabile suprafeţe de gresie netedă numai bune pentru sculptură. Aşa se explică posibilitatea abandonării simplului turn de cărămidă şi a construirii unor monumente de foarte mari dimensiuni.

Planul și dispozitivele sale sînt simple, fără îndoială, operînd exclusiv cu dezvoltarea simetrică și suprapunerea. Dar repartizarea eforturilor e satisfăcătoare și dacă n-ar fi fost rambleul interior, minat prea repede de ploile torențiale, templele khmere ar fi sfidat veacurile. Mai mult, în cele mai multe cazuri au căzut în ruină datorită ravagiilor produse de om prin smulgerea scoabelor pentru a se recupera metalul, făcînd în felul acesta spărturi prin care a pătruns vegetația devorantă *(foto 1)*.

De vreme ce șanțurile cu apă făceau parte din rețeaua hidraulică a orașului, ele îngăduiau aducerea materialelor pînă pe șantier, iar simetria planului făcea posibilă începerea construcției din toate părțile în același timp, de unde o rapiditate cu adevărat uimitoare. Angkor Vat, cu masivul său central care măsoară la bază 215m × 187 m, ajungînd la o înălțime culminantă de 63 m, adevărat munte de piatră cu fiecare decimentru pătrat acoperit de sculpturi, a fost construit de-a lungul unei domnii de treizeci și șapte de ani. Iată deci argumente esențiale și demonstrații strălucite pentru un popor nevoit, cel puțin în principiu, să ridice un templu-munte sub fiecare domnie. Și să nu uităm la urma urmei că nu mai există nicăieri în lume ansambluri comparabile cu cel de la Angkor în privința numărului, mărimii și perfecțiunii edificiilor.

Era vorba mai cu seamă de a reprezenta plastic o anumită concepție despre lume. E aici, dacă vrem, o arhitectură « plină », un dispozitiv de volume monumentale care exprimă ordinea cosmică. Și cum să-i contestăm reușita? Aceste mase care se înalță și aceste goluri brusc deschise vederii îți dau într-adevăr senzația că parcurgi un univers. Spațiul însuși a fost ordonat în mărețe volume de aer și lumină spre a încadra aceste mari semne de piatră *(foto 22, 27)*.

Ascensiunea templului-munte. Pentru a celebra cultul regelui-zeu, Jayavarman al II-lea a ridicat pe o înălțime naturală din regiunea Kulên un sanctuar, de tip vechi, desigur, care adăpostea sacrul *linga*. Materializa astfel, într-un mod foarte concret și simplu, « templul-munte », centru al regatului. Stabiliți însă în cîmpia Rolûos, urmașii săi nu mai dispuneau de un munte natural. Indravarman a con-

struit deci cu Bakongul, în 881, primul mare templu-munte artificial *(foto 10)*. Muntele Meru era reprezentat prin terase suprapuse și descrescînde pe care le încheie un sanctuar a cărui formă o ignorăm deoarece el a dispărut, turnul actual fiind posterior cu mai bine de două veacuri. Era într-un cuvînt un monument de tip primitiv cu soclu multiplicat. Khmerii găseau astfel din prima încercare formula căreia îi vor da o dezvoltare atît de majestuoasă: o piramidă în trepte încununată cu turnuri, deservită de scări axiale, cu un sistem mai mult sau mai puțin elaborat de galerii și de pavilioane.

Cîțiva ani mai tîrziu, Yaçovarman (889 — 900) a construit o nouă capitală în jurul colinei Bakheng. Vîrful acesteia a suportat direct gradenele unui templu-munte ridicat astfel cu puține cheltuieli. Era încununat cu cinci turnuri-sanctuar din gresie și cu un ansamblu remarcabil elaborat, de turnuri mai mici, o sută patru cu totul, simbolizînd astrele și revoluția lor. Scări impozante urcau colina pînă la monument. În ciuda proporțiilor sale aplatizate, templul se înalță superb pe admirabilul cer cu nori mobili ce-l înconjoară *(foto 13)*.

La începutul secolului al X-lea, micul templu de la Baksei Chamkrong, cu fundamentul său viguros de laterit și cu un simplu turn terminal de cărămidă, vestește, prin proporțiile perfecte și prin echilibrul său rafinat, cele mai frumoase creații viitoare *(foto 15)*. Tot cam în această epocă trebuie plasat desigur Mebonul oriental, cu terasele lui piramidale purtînd în vîrf cinci turnuri, așezate patru în careu și unul în mijloc, cu silueta aplatizată, e adevărat, important însă deoarece aici vedem apărînd, pe primul graden, săli lungi din laterit odinioară acoperite în șarpantă, care vor da naștere mai tîrziu galeriilor perimetrale. Khmerii își găsiseră modulul exact al arhitecturii lor. Jayavarman al IV-lea (c. 928 — 941) a părăsit pentru scurt timp Angkorul, instalîndu-se la Koh Ker. Arta acestei perioade, adînc pătrunsă de grandoare, semnifică o schimbare în estetica khmeră. Templul-munte în vîrful căruia trona falusul sacru, « zeul care e regalitatea », era o piramidă cu șapte etaje de o îndrăzneală remarcabilă, întrucît inscripțiile vor celebra ca pe un

miracol erecția, în vîrf, a unui *linga* ce avea «de nouă ori nouă coți», mai bine de 35 de metri înălțime. Dar acest edificiu, foarte ruinat, ne e puțin cunoscut.

Din nou la Angkor, unde regii s-au reîntors, iată în sfîrșit, în 961, admirabilul Prè Rup care înseamnă culmea primei formule a templului-munte *(foto 14)*. Găsim aici cele trei etaje, cele cinci turnuri terminate, săli lungi ca la Mebon, dar mai numeroase și pe primele două gradene de astă dată. Îndrăzneala compoziției, admirabilul echilibru al volumelor, forța cu care se înalță te duc cu gîndul, irezistibil, la acea stanță ce cîntă «... turnul al cărui vîrf se răcorește în atingere cu norii...»

La sfîrșitul secolului al X-lea, două monumente, a căror amplasare relativă suscită încă unele dubii, marchează penultima etapă a acestei evoluții. În centrul palatului regal de la Angkor Thom, Phimeanakas, de dimensiuni reduse, dar viguros proporționat, își ridică cele trei etaje de laterit, dintre care ultimul e în întregime înconjurat de o galerie din gresie. Sanctuarul central a fost desfigurat ulterior. Construit în preajma anului 1000, Ta Kèo *(foto 22)* desfășoară o masă impunătoare. Galerii acoperite din cărămidă ocupă fațada estică a primului etaj și perimetrul celui de-al doilea. Pavilioane axiale marchează debușeul scărilor. Rămas neterminat, templul se conturează cu o precizie de epură.

La Baphuon, zidit pe la mijlocul secolului al XI-lea, cele trei etaje sînt împrejmuite cu galerii acoperite din gresie, cu pavilioane axiale și turnuri în colțuri. Sanctuarul terminal a dispărut aproape, dar ansamblul de proporții colosale, detaliile decorului de o extraordinară desăvîrșire, demonstrează că meșteșugarii sînt în deplina stăpînire a mijloacelor lor. De aici înainte, templul-munte este în întregime constituit, iar progresele lui viitoare vor decurge numai din aplicarea mai mult sau mai puțin abilă a acestor elemente. Totul e gata pentru apropiata capodoperă: Angkor Vat.

T e m p l e l e   s e c u n d a r e. Cele mai impunătoare edificii religioase, templele-munte nu erau însă și singurele. Nu numai regii și-au înmulțit ctitoriile, dar, după exemplul lor, și marii demnitari, care n-au

rămas mai prejos în încercarea de îmbunare a zeilor. Țara s-a acoperit de monumente, care în afara zonei Angkorului se pot număra cu sutele, unele dintre ele de dimensiuni impozante.

Aceste sanctuare, închinate cîte unei zeități preferate a ctitorului, nu trebuiau să exprime simbolica particulară, și exclusiv regală, a templului-munte. Ele au păstrat deci partiul tradițional al turnului adăpost pentru idol, precedat sau nu de un avancorp, flancat de turnuri secundare și împrejmuit cu un zid. Mai tîrziu, toate aceste elemente vor fi reunite prin galerii, care vor prefigura galeriile interioare acoperite ce înconjură curtea unei mînăstiri. Cu acest plan foarte simplu, unele monumente vor atinge un grad de perfecțiune rar întîlnit, prin desfășurarea savantă a perspectivelor lor și prin ritmul proporțiilor. În regiunea Angkorului, temple ca Banteay Srei (967) *(foto 17, 18)*, Khleang (începutul secolului al XI-lea) sau mai la nord, pe lanțul munților Dangrêk, admirabilul Preah Vihear, înălțat pe un pinten amețitor, încîntă prin eleganța formelor și frumusețea decorului lor. Doar edificiile religioase au fost zidite din piatră, cu cîteva poduri și zidurile de incintă. Palatul regal, locuințele princiare, casele particulare erau construite din lemn și au dispărut. Doar basoreliefurile ne mai îngăduie să ne imaginăm ingeniozitatea, gustul și splendoarea acestor admirabile construcții *(foto 47, 48)*. Pierdere cu atît mai regretabilă cu cît bună parte din trăsăturile arhitecturii în piatră nu ni s-ar explica pe deplin decît dacă am cunoaște și această artă a lemnului în care khmerii excelau în primul rînd.

ARTELE DECORATIVE

Templul era decorat cu fastul cuvenit locuinței unui zeu. Retușe în aur și culoare subliniau sculpturile, poate și liniile majore ale arhitecturii. Plafoane, porți de lemn sculptat și aurit ascundeau piatra goală, ambrazurile căscate azi tragic. Aplice de bronz aurit, un întreg mobilier sacru de o bogăție delirantă: cande-

labre, trepiede, cățui, paravane, tapete și voaluri de mătase — și cîte altele încă — înconjurau și îmbrăcau idolul strălucitor din penumbră. Fiecare turn purta, ațintit spre cer, cîte un trident scînteietor de bronz aurit. Și de jur împrejurul templului pocneau în vînt stindarde de mătase broșată în vîrful catargelor țipător vopsite.

Aceste bogății au dispărut. Rămîne însă gravată în gresia aspră și moale mantia somptuoasă a decorului sculptat.

S c u l p t u r a o r n a m e n t a l ă . Toate sau aproape toate suprafețele unui templu khmer erau sculptate, pînă la extradosul bolților unde se închipuiau țigle imbricate, pînă la cel mai mărunt ungher, fie și inaccesibil vizitatorului. Explicația este că ornamentația aceasta e în esență simbolică și nu face parte din concepția arhitectonică, precum, de pildă, în arta greacă. Ea nu e decît un înveliș. Khmerul împodobește suprafețele de dragul lor, călăuzit de verva sa de povestitor. Motivele i se orînduiesc în planuri independente, adesea fără legătură cu structura edificiului, dacă nu chiar complet străine de ea. Faptul provine în mare parte din condițiile materiale. Gresia khmeră nu se pretează ca marmura la sculptura incisivă care îmbină volume exacte de umbră și lumină. Granulația ei este prea sensibilă, suprafața mată. Și contrar așteptării, luminile tropicale sînt rareori intense, dimpotrivă, umede, difuze, înecînd mai degrabă liniile și accentele decît modelîndu-le. De la distanța necesară pentru a îmbrățișa dintr-o privire un monument khmer, fie și cel mai mic, toate detaliile lui se topesc sub greaua draperie a soarelui alb, impunîndu-i-se doar masa. Era deci firesc ca decorul să fie tratat în sine, de vreme ce la distanța la care devine lizibil, arhitectura nu mai conta *(foto 17, 19)*.

Pe de altă parte, pentru a lucra repede și mai ieftin, se construia întîi monumentul, iar sculptorii nu începeau să-l împodobească decît după terminarea tuturor elementelor. Un conducător de lucrări trasa marile linii pe care echipe specializate le săpau în amănunțime. Acest gust al reliefului viguros se explică de altfel printr-o îndelungată practică a sculpturii în lemn. Templul era decorat prin urmare element cu element,

oarecum pe « unitate de viziune »: poartă, panou mural, soclu, lintou, balustradă de scară etc. Așa că, dat fiind dispozitivul lui, credinciosul care-și efectua pelerinajul nu avea decît rareori prilejul unei vederi de ansamblu, descoperind succesiv și izolat fiecare plan în parte. Exista, în sfîrșit, o adevărată ierarhie a părților cu teme simbolice adecvate, de la poarta de intrare pînă la sfînta sfintelor, veritabil crescendo de virtuozitate și somptuozitate *(foto 18, 40)*.
În sfîrșit — și mai cu seamă —, acest decor era făcut pentru a fi citit, de vreme ce participa esențialmente la cult istorisind viața zeului stăpîn al templului. Trebuie să fie deci judecat din imediata apropiere, căci tot astfel a și fost executat.
Această industrializare a muncii nu a dăunat însă calității ei, mulțumită geniului instinctiv și desăvîrșitei probități a meșteșugarului khmer. Oricare i-ar fi tema atribuită, o execută cu o fantezie, o vervă, o perfecțiune care uluiesc ori de cîte ori descoperi între două ziduri prăbușite, sub sinuozitățile lianelor, frunzișul unei gresii sub podoaba-i de mușchi.
Compoziția e totdeauna ritmată și simetrică. Pornind de la o curbă dominantă, fiecare element e reluat în detaliu, dezvoltat asupra lui însuși într-o serie de variațiuni subtile. Linia melodică, puternică și suplă, se îmbogățește astfel cu armonice care îi dau amploare și rezonanță. Dacă temele sînt cel mai adesea vegetale, personaje umane, animale în salt, mai mult sau mai puțin fantastice, mereu pline de o sprintenă vioiciune, vin să însuflețească foșnetul frunzișurilor cu viața lor fermecătoare.
Evoluția acestui decor este deosebit de caracteristică. Tocmai studierea ei minuțioasă i-a permis d-lui Philippe Stern să stabilească în mare parte cronologia monumentelor. Pînă în secolul al X-lea, ornamentația era modelată în stuc, ceea ce permitea conservarea accentelor oarecum acuzate ale lemnului *(foto 2)*. Timpul și-a exercitat însă ravagiile, și rarele panouri intacte care subzistă la Preah Kô (879), la Lolei (893), ne fac s-o regretăm amarnic. O dată cu generalizarea gresiei în arhitectură, relieful se aplatizează, devine cizelură la suprafața epidermei. Adeseori nu lemnul
 îi va mai furniza modele, ci țesăturile broșate ce

împodobeau sanctuarele. Libertatea, varietatea compozițiilor fac progrese și, în același timp, precizia execuției devine admirabilă. Cu acel giuvaer de cizelură care este Banteay Srei (967) și cu ornamentația de la Baphuon (pe la 1060), decoratorul khmer va ajunge foarte aproape de perfecțiune *(foto 19, 20, 23)*.

Istorisiri în piatră. Basorelieful e tot atît de vechi ca și sculptura în lemn, deci ca și arta khmeră însăși. Abia în secolul al VII-lea îi găsim primele manifestări, pe lintouri și pe timpanele turnurilor de cărămidă. Mai tîrziu, panouri de gresie încastrate în ziduri vor purta pe ele zeități protectoare, sau *apsaras-ele* care îi bucurau pe zei cu farmecele lor înfloritoare, temă preferată a sculptorilor. Foarte apropiate de sculptura în relief, aceste opere îi pot fi alăturate pentru studiu. În schimb, pe anumite lintouri și pe timpane, alături de decorurile pur vegetale, se întîlnesc scene figurate care vestesc basorelieful. Perfect adaptate cadrului atribuit, aceste compoziții sînt adesea mici capodopere, mai cu seamă lintourile în stil Sambor (prima jumătate a secolului al VII-lea) și cele de la Kulên (începutul secolului al IX-lea), cu personaje țîșnind literalmente din piatră (vezi *Anexa*, p. 104).

Timpanele ofereau un cîmp mai favorabil compozițiilor elaborate. Cele de la Banteay Srei (967) sînt adevărate basoreliefuri. Acest monument ocupă un loc important în arta khmeră, în ciuda dimensiunilor sale reduse. În întregime din gresie trandafirie, el este adăpostit într-o poiană măreață unde giboni rîzători se prăvălesc din cracă-n cracă. Inspirat de ctitorul lui, un brahman de cultură rafinată, e plin de căutări, de arhaisme voite și de împrumuturi, îndeosebi din stilul Preah Kô, ce fac din el un veritabil manifest al gustului epocii, fără a cădea totuși în afectare sau manierism. Greu poți rezista farmecului zeițelor care-i populează pereții și îndeosebi frumuseții frontoanelor sale decorate cu scene mitologice, unde personaje detașate pe un fond uniform mimează cu o grație inimitabilă vreo pastorală la umbra marilor copaci stilizați.

Apariția monumentelor construite în întregime din gresie a contribuit serios la dezvoltarea basoreliefului. Mulțumită experienței dobîndite pe lemn, khme-

rii s-au arătat și aici, de la început, de o măiestrie uimitoare, cum o dovedește Bakong (881) unde fundamentul celui de-al cincilea graden e decorat cu o friză continuă de reliefuri. Singurul panou intact astăzi este, după părerea noastră, compoziția cea mai magnifică a genului *(foto 12)*. E vorba evident de vreo scenă de epopee în care un uriaș doboară cu o singură lovitură de rever cu spada stindardul adversarilor săi alcătuit dintr-o figurină de bronz purtată la capătul unei prăjini. Măreția sălbatică și frumusețea plină de violență și dinamism a acestei compoziții, suplețea trupurilor, urîțenia teribilă a chipurilor sînt incomparabile. Ți se pare că mai auzi încă văzduhul gemînd sub violența loviturii. Și peste piatră trece suflul epic al acestei epoci în care se înălța măreția regilor din Angkor.

Numai la Baphuon, la mijlocul secolului al XI-lea, mai întîlnim reliefuri de acest gen. Soluția frizei continue pare a fi fost uitată, sau cel puțin nu se adapta monumentului. Scenele sînt repartizate în mici panouri pe pavilioane, ca tot atîtea pînze atîrnate pe perete. Temele sînt luate în cea mai mare parte din *Râmâyana*. Se pare că pe sculptor l-a inspirat teatrul de umbre, în care marele poem era des reprezentat. Personajele sînt puțin numeroase: două-trei, situate pe fondul nud care le pune în valoare. Un savuros arhaism al perspectivei le acordă o mărime în funcție de rangul lor, iar nu de poziția în spațiu. Cadrul e sugerat printr-un detaliu oarecare tratat ca decor: un copac, o mare pasăre-a-paradisului țîșnită brusc din codru. Și simțim încă bucuria naivă a povestitorului care a cîntat aceste episoade miraculoase cu ajutorul dălții lui sprintene: luptele grozave ale eroilor neînfricați sub întunecata ploaie de săgeți; meditația senină din pădure a ascetului care o subjugă pînă și pe temătoarea ciută; sau tulburarea delicioasă a vreunei prințese pe care a remarcat-o privirea suveranului. În alte locuri, temele sînt pur decorative: cai în libertate, o vacă zbenguindu-se *(foto 23)*... Totul ne vorbește despre khmerul, cumsecade și caustic totodată, care le-a conturat.

S c u l p t u r a î n r o n d e - b o s s e. Înmulțirea

 sanctuarelor a antrenat-o de bună seamă și pe aceea

a statuilor care le populau. Dar deşi calitatea e deseori remarcabilă, trebuie să recunoaştem că nimic nu va egala creaţiile din secolele al VII-lea şi al VIII-lea şi că măreţia monumentelor de la Angkor n-a înlesnit dezvoltarea artei statuare. Operele sînt de cele mai multe ori stilizate, mecanicizate şi nu suferă decît rareori comparaţia cu basoreliefurile, nici măcar cu simpla sculptură decorativă. Să nu ne lăsăm totuşi purtaţi de concepţiile noastre occidentale. Nu numai că în Asia copia n-a fost niciodată socotită nedemnă, ci se şi impunea de vreme ce era vorba de reproducerea unor modele atît de auguste, încît încercarea de a le perfecţiona ar fi fost de-a dreptul prezumţioasă. Importantă era numai valoarea rituală. În plus, e zadarnică exercitarea criticii noastre pe statui rătăcite azi în răceala muzeelor. Nici o clipă n-au fost concepute spre a fi examinate în felul acesta.

Idolul nu era vizibil decît pentru preoţi, în sfînta sfintelor. Nu apărea decît rareori la lumina zilei, purtat atunci în procesiune solemnă pe o pavăză de aur sclipitor, la umbra baldachinelor, august şi temut în ochii unui popor profund religios care se pleca în faţa măreţiei lui. Pe de altă parte, materialul nu a fost niciodată aşa cum îl vedem. Fie că era aurul şi argintul sclipitor, fie gresia şi bronzul, atunci însă lăcuite sau aurite, acoperite cu bijuterii somptuoase, ba chiar îmbrăcate pe de-a-ntregul în mătăsuri. Aşa se explică anumite stilizări, îndeosebi aceea a torsului care nu era practic decît un manechin. În penumbra tainică a sanctuarului, cu nimbul aurăriilor şi pietrelor preţioase, idolul strălucea stins, îndepărtat şi fascinant. Repertoriul se mărgineşte exclusiv la divinităţile principale, încremenite în atitudinile lor rituale (vezi *Anexă*, p. 111). Practic nici o statuie khmeră nu reprezintă o acţiune. Se găsea poate o mai mare libertate în lucrările din metal care erau cel puţin la fel de numeroase ca acelea de piatră. Doar cîteva epave au supravieţuit însă cuptoarelor jefuitorilor. Şi sînt destul de frumoase pentru ca să ateste talentul şi măiestria impresionantă a bronzarilor khmeri *(foto 24)*. Nu trebuie altă dovadă decît extraordinarul Vişnu colosal găsit în Mebonul occidental (mijlocul veacului al XI-lea).

În perioada stilului Kulên, la începutul existenţei Angkorului, arta statuară păstrează încă mult din forţa şi frumuseţea marilor opere arhaice. Susţinute tot cu elemente din piatră, corpurile se remarcă în mod deosebit prin redarea lor anatomică. Ruptura de această tradiţie o va întreprinde arta de la Rolûos şi Koh Ker *(foto 11)*. Arcul de susţinere a dispărut definitiv. Statuile, adesea de mari dimensiuni, se impun prin masele lor puternice. La Koh Ker pare chiar a se iniţia o evoluţie cu totul remarcabilă. *Garuda* de la Prasat Thom, de dimensiuni gigantice, e reprezentat în mers. Dar nu numai cu un picior pus în faţa celuilalt sub un trunchi încremenit în frontalitatea sa. Efectiv în mers, cu toţi muşchii trupului pînă la extremitatea vibrantă a aripilor însufleţite de acţiune, observaţi cu o ştiinţă anatomică foarte sigură şi redaţi cu un dinamism care literalmente proiectează înainte animalul fantastic. Or, dacă sîntem atenţi, nu avem de-a face decît cu o statuie care se deplasează în spaţiu prin jocul volumelor sale, statuie în relief în accepţiunea greacă a termenului. Exemplu unic printre sculpturile asiatice. Nu încape nici o îndoială că geniul instinctiv al khmerilor pentru viaţa animală i-a ajutat să înalţe această piesă magnifică. Se pare, din nefericire, că nu au perseverat pe acest drum pe care — poate inconştient — abia îl descoperiseră.
Ca un răgaz de calm şi graţie după acest suflu de măreţie, suavitatea stilului de la Banteay Srei ne zîmbeşte cu perfecţiunea lui delicată, cu feţele lui fine, cu buze cărnoase, subliniate de trăsătura ascuţită a unei bărbi scurte incizate *(foto 16, 19)*. Şi ne place să credem că lapicidul s-a gîndit la zeiţele din acea vreme cînd a cîntat « ...frumuseţea proaspătă a tinereţii ei, ca farmecul primăverii peste grădinile înverzite... ».
Începutul secolului al XI-lea ne-a lăsat de asemenea lucrări armonioase. Acel tors feminin *(foto 21)*, răsărit ca o floare de carne din fusul plisat de lumini al unei fuste, este, pentru noi, cel mai frumos nud din arta khmeră. Simţi încă mîna care l-a modelat, mîngîindu-l îndelung şi întîrziind pe curbele pline, pe rotunjirea mătăsoasă a şoldului. Carne vibrantă, senzuală şi pură cum ţi-ai visa iubirile... Sînt aici ultimele momente ale unei desăvîrşiri. Corpurile se vor schematiza din

ce în ce mai mult, își vor pierde căldura. Doar chipurile vor rămîne uneori admirabile, ca și cum în marele trup cuprins de bătrînețe doar spiritul și-ar continua veghea.
Trebuie să mai menționăm și frumosul ansamblu de sculpturi care împodobea împrejurimile templului. La capătul șoselelor, lîngă porți, pe balustrada scărilor se înălța un întreg popor de străji fantastice. Preferința khmerilor pentru viața animală s-a desfășurat aici în largul ei. Iată lei rînjind, dar care se resimt oarecum din pricină că nu au fost niciodată imitați după natură *(foto 54)*. Elefanții monumentali reprezentați uneori la colțurile teraselor sînt însă figuri familiare. Dar mai cu seamă arcul vibrant al șarpelui *nâga*, zeu al apelor scump khmerilor, care-și cambrează gluga superb înflorită și-și alungește corpul suplu de piatră într-un incomparabil motiv de balustradă, constituie una dintre cele mai originale și mai îndrăznețe creații ale artiștilor din Angkor *(foto 40)*.

ARTELE MINORE

Aceste scurte note sînt departe de a epuiza bogățiile artei khmere, deoarece creațiile ei nu s-au mărginit cîtuși de puțin la arta monumentală sau religioasă. Strălucirea bijuteriilor, plastica nervoasă a bronzurilor decorative, somptuozitatea grea a mătăsurilor cu ornamentații vegetale colorau locuințele celor mari, pentru a nu vorbi de eleganța săracilor: ceramica, ustensilele de toaletă, pînă la cea mai umilă unealtă, din care geniul khmerilor făcea întotdeauna un obiect de frumusețe. Săpăturile abia încep să ne restituie unele rămășițe ale acestor tezaure risipite de lăcomia oamenilor și de indiferența timpului. Ne mai așteaptă încă multe surprize în aceste domenii. Arta care a conceput monumentele de la Angkor nu putea să nu se arate mare pînă și în cele mai mărunte detalii. Iată ce dovedește și cea mai măruntă dintre creațiile ei.

VIAȚA ȘI MOARTEA ANGKORULUI

VI. SECOLUL ANGKOR VATULUI

La sfîrşitul secolului al XI-lea, civilizaţia khmeră şi-a atins apogeul, această clipă unică de echilibru în punctul suprem al ascensiunii care rămîne « marele secol » al unei ţări, simbolul ei în ochii istoriei. Tot atunci, statul ajunge în culmea puterii sale, iar arta la acel grad de perfecţiune care este clasicismul, epoca întrupîndu-se în două nume, cel al unui rege şi cel al templului său: Sûryavarman al II-lea, Angkor Vat. Sûryvarman al II-lea (1113—c. 1150) a fost un uzurpator care a ocupat tronul prin forţă şi a profitat de slăbiciunea momentană a vecinilor Cambodgiei, lărgindu-şi frontierele în mod considerabil. Acest contemporan al lui Frederic Barbă-roşie a fost unul dintre cei mai puternici suverani al vremii sale. După ce s-a aliat cu chamii contra annamiţilor din ce în ce mai ameninţători, s-a întors împotriva aliaţilor săi de ieri, le-a ocupat capitala, urcîndu-le pe tron pe un protejat de-al său. Cotitură imprudentă de altfel, deoarece chamii vor căuta să se răzbune, iar sfîrşitul domniei a fost întunecat de înfrîngeri. Din nefericire, nu ştim practic nimic despre regele însuşi şi despre gîndirea lui. Tot ce vedem e devoţiunea lui pentru Vişnu. Cultul acestui zeu acorda o mare pondere efuziunilor mistice ale sufletului, şi acest aspect a jucat poate un anumit rol în concepţia monumentului prin care Sûryavarman al II-lea avea să-şi imortalizeze numele: Angkor Vat.

Angkor Vat reprezintă concluzia logică a templului-munte, a cărui evoluție am urmărit-o de-a lungul secolelor precedente. El marca centrul capitalei și a slujit drept mormînt al regelui identificat cu Vișnu. Templul prezintă numeroase particularități care îi atestă caracterul în mod special funerar: intrarea principală la vest, direcția morților; teme simbolice ale decorației sculptate; în sfîrșit, călătorii care au văzut Angkorul și tradiția cambodgiană modernă îl desemnează lămurit ca pe un « mormînt ». Templu-munte clasic, a fost deci, mai mult încă, un templu funerar. În el a fost depusă probabil și cenușa regelui. Și nu e cu neputință nici ca marii seniori prețuiți de suveran, figurați alături de el pe basoreliefuri, să fi beneficiat la rîndul lor de zeificare în sînul acestui sanctuar.
Angkor Vat deține un loc unic mai cu seamă prin plastica sa. Cadrul în care se înalță contribuie de asemenea la măreția lui. Șanțurile cu apă delimitează un dreptunghi de 1 500 m pe 1 300 m și-și reverberează pe cer strălucirea luminilor. O șosea de lespezi traversează șanțul occidental, ajungînd la un magnific pavilion de intrare, element de o excepțională reușită a compoziției. Un turn central flancat de altele două mai mici, legate de galerii pe pilaștri, iată dispunerea acestui propileu de 235 m, proiecție geometrică exactă a fațadei templului și preludiu la simfonia majestuoasă care se desfășoară, o dată trecut pragul, în fața privirilor uluite *(foto 27)*.
După această primă incintă, pelerinul trebuie să parcurgă cei trei sute cincizeci de metri ai unei noi șosele de lespezi, mărginite de *nâga* în chip de balustrade, înainte de a ajunge la terasa cruciformă care precedă templul. Și, încetul cu încetul, vede crescîndu-i în față majestatea calmă a turnurilor mov și argintii sub perindarea luminii *(foto 26)*.
Templul se înalță în trei elanuri succesive pînă la o înălțime de 63 m *(foto 28)*. De plan dreptunghiular (215×187 m la bază), volumele celui de-al doilea și-al treilea etaj sînt decalate spre est, latura opusă intrării principale, ceea ce a permis să se accentueze amploarea

perspectivelor arhitecturale care călăuzesc ochiul spre mănunchiul de turnuri terminale. Fiecare etaj e încercuit de o galerie, punctată de pavilioane și turnuri de colț, de scări și pavilioane axiale *(foto 26)*. Pe ultima terasă, turnul central e legat de pavilioanele axiale prin galerii pe pilaștri, care îl izolează astfel între patru curți cu lespezi. Pe latura de est a primului etaj, cele trei scări de acces dau într-o impunătoare curte interioară cruciformă, constituită dintr-o rețea de galerii pe pilaștri. Scările care pleacă din această curte interioară pentru a conduce la etajul secund sînt acoperite, ca niște galerii, cu segmente de bolți corespunzătoare fiecărui palier. Aceste elemente de bolți care se îmbucă unele într-altele subliniază cu frontoanele lor etajate, ascensiunea piramidei și constituie una din particularitățile cele mai remarcabile ale templului.

La drept vorbind, nu există nici un element cu totul nou, care să nu poată fi regăsit sau măcar schițat într-un monument anterior. Unică e însă aplicarea admirabilă la o asemenea scară. Anumite studii de perspectivă sînt remarcabile. Înălțimea soclurilor crește proporțional pentru a evita impresia că etajele intră unul într-altul. Curba turnurilor a fost armonios proiectată prin folosirea judicioasă a antefixelor care le amortizau multiplele proeminențe. În aceasta constă de altminteri singura greșeală de compoziție pe care o putem găsi. Nu s-a prevăzut efectul de perspectivă care face cu putință, pentru spectatorul plasat în fața templului, vederea simultană a celor două turnuri de colț din apropierea lui și a curbei interioare a celor două turnuri posterioare. Și, cînd muntele de piatră se profilează pe cer în contralumină, pare că turnurile fațadei, îngreuiate de această curbă suplimentară, se înclină puțin spre interior. Dar această greșeală infimă nu împiedică de loc Ankgor Vatul să rămînă una din culmile arhitecturii tuturor timpurilor. Nu poate încăpea îndoială că a fost conceput de către un singur om, de geniul unui mare artist. Operă desăvîrșită, care se închide asupra ei însăși. Jocul volumelor e atît de subtil, încît acest templu făcut din planuri suprapuse are elanul unei piramide. Secretul acestui echilibru e orizontala. Zborul turnurilor n-ar exista

fără asiza galeriilor care se alungesc ancorate parcă la sol de soclul cu gheare al peroanelor lor cruciforme, și poartă în retrageri succesive pe cilindrii bombați ai bolților jetul snopului de tiare dantelate.
Deschis în amurg, templul se drapează la lăsarea serii de tot aurul și purpura cuvenite slavei sale.

PODOABA TEMPLULUI

Fiecare piatră de la Angkor Vat e decorată cu o grijă admirabilă. Exagerată uneori, la drept vorbind, iar draperiile ușoare care aleargă la suprafața pietrei nu sînt lipsite de oarecare răceală. Dar unele panouri au o grație desăvîrșită, ca *apsaras*-ele, divinele dansatoare care se înlănțuie cîte două sau cîte trei cît sînt pereții de lungi. Cu torsul gol, ele poartă fuste din țesături somptuoase, cu poale fluturînde, reprezentate în aplat, de o parte și de alta printr-o convenție perspectivă. Păcătuiesc, desigur, prin unele detalii, redarea picioarelor mai cu seamă. Asta nu le diminuează cu nimic suavitatea rafinată a atitudinilor, ritmul gesturilor, fantezia răpitoare a pieptănăturilor lor împletite de dragul cărora ai parcă și curajul să meriți paradisul unde zburdă ele *(foto 25)*.
Angkor Vat este unic și prin galeria de la primul etaj, consacrată basoreliefurilor. Zidul exterior a fost înlocuit cu pilaștri sprijiniți de o semiboltă, tot pe pilaștri, care formează o galerie laterală. Ceea ce face ca zidul interior să desfășoare o admirabilă suprafață de gresie lustruită, scăldată în lumină, cîmp unic pentru sculptori.
Basoreliefurile ocupă opt panouri: patru lungi de 49 m, patru de circa 100 m lungime și 2 m înălțime, în totul aproape 1 200 m^2 de sculptură!... Dacă dintre aceste panouri (partea nordică a aripii estice și partea estică a aripii nordice) n-au fost executate decît în secolul al XVI-lea și sînt mai mult decît mediocre, compozițiile contemporane artei de la Angkor Vat sînt, în schimb, admirabile. Majoritatea subiectelor sînt luate din *Mahâbhârata*, din *Râmâyana* sau

din mitologia vișnuitică și trebuie raportate simbolic la viața și zeificarea lui Sûryavarman al II-lea.
Astfel, baterea Oceanului se desfășoară cu o magnificență unică pe panoul sudic (49 m lungime) al aripii estice *(foto 6)*. E un simbol clasic care-l arată pe rege, identificat cu Vișnu, bătînd oceanul existenței pentru a-și procura ambrozia, adică fericirea supușilor săi. În centrul compoziției, prezidează Vișnu, sub forma lui omenească, precum și sub înfățișarea broaștei țestoase Kûrma care susține muntele Mandara folosit ca pivot. În jurul acestuia a fost încolăcit trupul șarpelui Vâsuki, iar dintr-o parte și din cealaltă optzeci și opt de zei și nouăzeci și doi de demoni trag alternativ de frînghia aceasta ca să extragă licoarea ce le va dărui nemurirea.
Judecata muritorilor constituie tema unui panou de aproape 100 m lungime, care ocupă jumătatea estică a aripii sudice. La începutul compoziției, muritorii sosesc în fața zeilor infernali care au să le hotărască soarta. Drepții iau drumul palatelor cerești, unde se vor bucura de fericirea eternă pe care le-o vor împărți *apsaras*-ele, în vreme ce păcătoșii, în registrul inferior, sînt tîrîți spre iad de către demoni redutabili *(foto 36, 37)*. Sînt reprezentate apoi succesiv diferitele iaduri, scurte inscripții indicîndu-le numele ca și soiul de păcate pedepsite în fiecare. Imaginația și verva sculptorilor khmeri s-au desfășurat nestînjenite în aceste scene, care te duc irezistibil cu gîndul la sculptura noastră medievală *(foto 37)*. Și în cadrul solemn al Angkor Vatului, oarecum strivitor uneori, e o țîșnire de viață cu atît mai seducătoare cu cît se înscrie exact în tradiția khmeră; am subliniat-o și în arta de la Baphuon, și vom avea ocazia s-o reîntîlnim, cîteva decenii mai tîrziu, la Bayon.
Panoul care ocupă jumătatea vestică a aceleiași aripi e mai mult în spiritul de seninătate regală a templului. E consacrat în întregime lui Sûryavarman al II-lea. Îl vedem pe rege prezidîndu-și curtea solemnă, plecînd apoi în fruntea trupelor sale, într-o grandioasă defilare militară. Diferitele contingente, cu șefii lor, numiți de scurte inscripții, se aliniază într-o ordine redutabilă, precedate de o pădure de umbrele, stindarde, însemne simbolice *(foto 30, 33)*. În ciuda solemni-

tăţii paradei, sculptorul, cînd i s-a ivit prilejul, nu s-a putut abţine să-şi manifeste humorul, ca de pildă cînd ajunge la aliaţii siamezi care formează avangarda armatei. În ochii khmerilor de atunci, aceştia nu erau decît nişte « barbari » şi autorul s-a complăcut în a le amănunţi neglijenţa pitorească. Dar tot pe acest panou se găsesc şi unele dintre cele mai uluitoare înfăptuiri ale artei khmere, în care puritatea liniilor, graţia curbelor fac din mîinile omeneşti fremătătoare flori de carne... *(foto 34)*.
Desăvîrşirea calmă şi viaţa clocotitoare îşi dau mîna şi pe cele două panouri din aripa vestică *(foto 38)*. Pe două lungimi de cîte 49 m se derulează încăierările sălbatice din *Râmâyana* şi *Mahâbhârata*. Iar dacă privirea, oarecum dezorientată la început, îşi dă osteneala să detalieze încîlceala combatanţilor, va descoperi arabescuri de trupuri absolut uimitoare. În sfîrşit, înlesnind o clipă de repaos de-a lungul acestor sute de metri de galerii, cele două pavilioane de colţ ale galeriei vestice îşi etalează panourile narative. Temele sînt aici mai specific religioase, de pildă zeii ducîndu-se să-i ceară lui Vişnu să se reîncarneze pe pămînt *(foto 32)*, sau episoadele din viaţa lui Krişna, sau, în fine, scene alegorice, ca o serbare nautică la Dvâravatî. Mai degrabă decît de sculptură, ar fi nimerit să vorbim de pictură. Compoziţia acestor reliefuri ţine mai mult de pensulă decît de daltă. Piatra abia e atinsă: personajele sînt detaşate printr-un aplat de cîţiva centimetri pe un fond foşnitor de frunziş care, la rîndu-i, nu e mai gros de cîţiva milimetri. Lumina mai curînd alunecă decît se fixează pe aceste modulaţii de piatră. Planurile sînt redate astfel prin semitente, prin imponderabile vibraţii în densitatea şi căldura umbrei limpezi care scaldă galeria. Rafinament suprem, anumite detalii, de pildă vegetaţia dintre picioarele personajelor, în loc să fie tratate în relief, sînt, dimpotrivă, incizate în piatră, unde se înscriu astfel în dîre luminoase *(foto 37)*. Retuşe aurite întăreau odinioară impresia de picturalitate. Khmerii practicau de altfel pictura murală, iar basoreliefuri de tipul acesta au fost desigur executate pe baza unor schiţe pictate, transpuse pe pereţi şi reliefate cu dalta. Într-o anumită măsură policromia
 aceasta mai există şi-n zilele noastre, exprimată în

opoziţii de materie *(foto 33, 37, 38)*. Într-adevăr, cambodgienii, care vizitează de secole monumentul, au obişnuit întotdeauna să-şi treacă mîinile peste pietrele pe care le admirau. Astfel, treptat, reliefurile au căpătat o patină de bogăţia unui lac pur care se întinde pe granulaţia blondă şi catifelată a gresiei pulverulente.

E admirabilă punerea în pagină, care îşi derulează la infinit, şi totuşi fără a obosi, filmul de imagini. În fapt, fiecare scenă ocupă o suprafaţă exact atît de mare cît să poată fi îmbrăţişată dintr-o singură privire, cu reculul permis de galerie. Episodul nu e niciodată circumscris de un cadru trasat, ci printr-un joc de procedee subtile care-l delimitează dinamic, fără a rupe continuitatea. Aici un personaj de mai mari dimensiuni pune un accent puternic; dincolo, o bătălie ciudată se desprinde din fojgăiala confuză a războinicilor înlănţuiţi; sau un soldat reintră în defilare şi marchează un moment de repaos *(foto 30)*. Aceste accente antitetice readuc privirea la centrul fiecărei fraze şi-l accentuează, fără a întrerupe tempoul majestuos al lungului recitativ.

Poţi recunoaşte un om îndărătul fiecăruia dintre aceste ansambluri. Panoul regal poate fi atribuit unui artist unic care trebuie să fi compus şi tablourile delicate din pavilioanele de colţ. În maniera lui, în mod vădit, a fost tratat basorelieful cu baterea Oceanului, cu mai puţină strălucire însă, poate pentru că tema îngăduia mai puţină libertate. Doi meşteri de mai redusă anvergură au realizat, fiecare, panourile cu bătălii din galeria occidentală. Sînt net inferioare, cel cu bătălia de la Lanka, de pe panoul nordic, fiind totuşi mai viu decît cel cu bătălia de la Kurukshetra, de pe panoul sudic. Jumătatea occidentală a galeriei nordice, care povesteşte lupta dintre zei şi asuras, e sigur contemporană cu templul, dar nu e decît realizarea onorabilă a unui meşteşugar abil, şi atît. Mai este, în sfîrşit, maestrul Cerurilor şi al Iadurilor: nu e cel mai savant, dar e cel mai personal şi, de asemenea cel mai original. El vesteşte arta de la Bayon prin dragostea lui de omenesc, prin anumite căutări de perspective, rămînînd totodată infinit superior tuturor realizărilor acestei epoci din urmă.

Desigur, galeriile Angkor Vatului nu sînt fără cusur. Eclerajul lateral, care a constituit o remarcabilă descoperire a arhitecţilor khmeri, striveşte sculptura care ar cere o lumină zenitală şi razantă. În ciuda prodigioasei inventivităţi, nu poţi scăpa de o anumită oboseală în faţa acestor interminabile perspective. Şi totuşi e vădit că acolo găsim una din cele mai îndrăzneţe şi poate cea mai frumoasă realizare a sculpturii narative de pretutindeni.

Prin toate aceste amănunte, ca şi prin grandoarea lui care izbucneşte la capătul căii triumfale, în ambrazura fiecărei porţi care eliberează privirea, Angkor Vatul se impune. E drept să fie cel mai cunoscut dintre templele khmere şi să întrupeze, el singur, Angkorul, căci reprezintă expresia cea mai desăvîrşită şi, totodată, culmea incontestabilă a acestei arte. Măreţia lui strivitoare să nu ne facă să uităm însă alte monumente contemporane. Chiar la Angkor, o serie întreagă de edificii de mici dimensiuni, dar de o armonie desărvîrşită, îl înconjoară ca tot atîţia sateliţi *(foto 35)*: Thommanom, Chau Say Tevoda, Banteay Samre îndeosebi şi zidul său sever de laterit roşu, echilibrul savant al sanctuarului central. Mai la răsărit, marele monument de la Beng Mealea pare o reluare a dispunerii arhitecturale a Angkor Vatului, pe un singur nivel însă şi fără etajare piramidală.

Nu e exagerat să spunem că fiecare piatră a Angkor Vatului şi fiecare dintre monumentele din această epocă poartă pecetea desăvîrşirii. Nu era cu putinţă să se meargă mai departe.

În puterea khmeră ce pare a-şi fi atins apogeul la mijlocul secolului al XII-lea, falii abia vizibile trădau o secretă acţiune de minare. Obsedaţi de moarte, regii înmulţeau fundaţiile religioase pentru mîntuirea lor şi deveniseră singurii zei ai religiei khmere. Aceste construcţii gigantice se îngrămădeau unele după altele, iar războaiele sîngeroase sleiau ţara. La frontiere începeau să se agite vecini ambiţioşi pe care prestigiul tot mai scăzut al regilor de la Angkor nu-i mai putea ţine în frîu. Thaii se grupau în principate puternice. Chamii încercau să scuture jugul khmer şi în 1177 au reuşit să surprindă şi să jefuiască fără cruţare Angkorul. Edificiul fusese zguduit. Un om avea să oprească însă pentru o clipă mersul inexorabil al destinului.

REGELE ŞI GÎNDIREA SA

Jayavarman al VII-lea e cea mai fascinantă personalitate a istoriei khmere, pe care a pus o pecete de neşters *(foto 43)*. A fost silit să aştepte ani îndelungaţi sub un uzurpator înainte de a fi încoronat în 1181. Pe tron se urca un om matur de peste cincizeci şi cinci de ani, şi această lungă încercare i-a întărit caracterul. Cu atît mai mult cu cît a mai avut de purtat şi războaie crude pentru a-şi elibera ţara de chami, iar apoi pentru a înăbuşi răscoale interne *(foto 46)*. Energic, ambiţios,

și-a împins cuceririle mai departe ca oricare dintre înaintașii săi.

Dar îndărătul acestei fațade orgolioase, bănuim un om chinuit. Jayavarman al VII-lea a fost profund budist, poate într-o anumită măsură și sub înrîurirea celor două soții succesive, care erau surori. Pe lîngă pioșenia pătrunsă de milă pe care i-o prescria religia, e parcă și obsedat de necunoscutul lumii de dincolo. La obîrșia revirimentului acestui cuceritor a stat oare vreo suferință secretă? S-a putut presupune, nu fără temeiuri solide, că a fost lepros. În orice caz, fervoarea lui religioasă a rămas fără egal și l-a ars ca o flacără pe bătrînul încoronat care avea să domnească pînă la mai mult de nouăzeci de ani.

Nu era primul rege budist în Angkor. Dar această epocă pare a cunoaște o reînviere a credinței, datorită poate și sosirii călugărilor budiști refugiați din marele centru budist de la Nâlandâ din India, care fusese de curînd distrus de invaziile musulmane. Budismul lui Jayavarman al VII-lea e acela al Marelui Vehicul care asigură un rol deosebit de important bodhisattvilor, acei buddha viitori ce se consacră cu o bunătate radioasă mîntuirii muritorilor. Acum e vorba de om, nu numai de ordinea universală ca în hinduism.

Totuși rolul regelui-zeu era prea esențial pentru viața însăși a Cambodgiei spre a fi neglijat. Prin acest sincretism atît de caracteristic khmerilor, Jayavarman al VII-lea a știut să-și împace credința și datoriile de suveran. Și-a ridicat și templul-munte pentru a celebra cultul universal ce asigura prosperitatea țării. A avut doar grijă să-l împace cu concepțiile budiste. Transpunerea era mai lesnicioasă decît ar putea să pară. Cel puțin în măsura în care e o morală, budismul reprezintă și o interpretare sistematică a universului, iar pe acest plan a adoptat, în definitiv, datele hinduismului cărora le-a adăugat doar o tehnică ce permite evadarea din fatalitatea existențelor. Să nu uităm de altminteri că budismul fusese deja religie de stat în India sub un suveran ca Açoka. Simbolica tradițională a templului-munte khmer putea să ilustreze tot atît de bine și universul budist. În locul unui *linga* s-a
 așezat o statuie a lui Buddha-rege, cu care suveranul,

adevărat Buddha în viață, a fost asimilat. Se asigura în felul acesta eliberarea sa de după moarte. Nimic nu dovedește mai bine continuitatea geniului khmer pentru care forma avea o importanță destul de redusă cu condiția să i se perpetueze datele fundamentale. Dacă Jayavarman al VII-lea n-ar fi făcut decît să împopoțoneze cu o mantie budistă cultul predecesorilor săi, n-ar fi adus în definitiv nimic altceva decît o schimbare de vocabular. Unică la el este milostenia. Pe lîngă buna rînduială și prosperitatea regatului, el pare a se interesa de mîntuirea fiecăruia dintre supușii săi. Asistăm la invazia lor în sanctuarele rezervate odinioară cu gelozie regilor și ascendenților lor. În ele se înalță cu sutele statui, mai cu seamă triade budiste, consacrate zeificării muritorilor. Nu doar rudele apropiate sau îndepărtate ale regelui se bucură de acest privilegiu, fiind extins la toți. Și e aplicat încă din timpul vieții credincioșilor, fără a mai aștepta moartea. Templele lui Jayavarman al VII-lea vor deveni adevărate panteonuri.

Nu se putea însă ridica o statuie, oricît ar fi fost ea de modestă, pentru fiecare khmer. Totuși regele a găsit mijlocul să-și alăture întregul popor în năzuința către mîntuire, practicînd o milostenie mișcătoare. « Răul care îndurerează trupul oamenilor devenea la el rău al sufletului, și cu atît mai dureros, spun inscripțiile lui, cu cît durerea obștească e durerea regilor, iar nu durerea lor înșile !... » Deviză de domnie demnă de meditație. Jayavarman nu s-a mulțumit s-o rostească din vîrful buzelor. A înmulțit actele de caritate, fundațiile pioase ca acele adăposturi de etapă deschise pelerinilor sau acele spitale cu capele proprii din care a ridicat mai bine de o sută în cuprinsul uriașului său imperiu și pe care le puteau frecventa toți supușii. Prin această întîlnire cu cei umili, departe de dominația trufașă a înaintașilor săi, regele a putut să concentreze toate forțele țării. Desigur, și mai mult ca oricînd, khmerul trebuie să-și dea obol munca și averea pentru zidirea pădurilor de piatră. Se pare însă că o face cu o fervoare și-o unanimitate nemaiîntîlnite, într-o ultimă și admirabilă vîlvătaie.

În eflorescența khmeră, arta lui Jayavarman al VII-lea e unică, poate cea mai extraordinară, cu siguranță cea mai captivantă, dar vai ! și cea din urmă. Acest rege a fost un adevărat maniac al construcției. El singur a înălțat temple mai multe nu numai decît orice alt rege khmer, dar și decît cei cinci predecesori ai săi luați laolaltă. Cu multe nereușite, trebuie s-o recunoaștem. Blocurile se stivuiesc la întîmplare. Se sculptează de mîntuială. Se folosesc fără nici un scrupul materialele anterioare, ba chiar temple întregi, mascate cu placaje improvizate și supraîncărcate cu elemente noi. Greșelile grosolane sînt nenumărate, iar pe cel deprins cu perfecțiunea calmă a epocii clasice, febrilitatea aceasta îl miră și-l șochează. Sancțiune inevitabilă însă, aceste monumente sînt cel mai adesea o jalnică ruină, iar rănile lor căscate divulgă precaritatea artei lor. Măreția operelor lui Jayavarman al VII-lea stă în suma de emoție omenească de care sînt încărcate. Templul khmer reprezentase întotdeauna materializarea unui sistem de credințe. Dar la ridicarea lui prezida și o preocupare nu mai puțin vizibilă de frumusețe formală. Acum nu se mai pune decît problema implorării zeilor în ajunul morții. În acest scop e folosită piatra, pentru a impresiona mai mult. Arhitectura nu mai e chemată decît pentru a înălța o masă brută, care va fi fasonată în piatră: artă ce ține mai curînd de sculptura colosală decît de arhitectură. Un adevărat delir de simbolism pune stăpînire pe artiști și în ciuda unor uimitoare realizări, mișcarea aceasta purta în sine prea mulți germeni de decadență pentru a dăinui. După ea va dispărea pînă și amintirea artei de la Angkor.

Simbolism. Primele temple ridicate de către rege — Banteay Kdei lîngă frumoasa oglindă de apă de la Sras Srang *(foto 5)*; Preah Khan și Ta Prohm, închinate amintirii tatălui și mamei sale — n-au constituit decît dezvoltarea la o scară nicicînd atinsă a templelor aplatizate, cu rețelele lor succesive de turnuri-sanctuar legate prin galerii care delimitau tot atîtea curți interioare *(foto 4, 39, 40)*. Asistăm atunci la

formarea temelor iconografice specifice epocii: turnuri cu chip, şosele cu giganţi *(foto 1, 42)*. Dar dacă aceste monumente sînt celebre, aceasta se datorește în primul rînd misteriosului lor naufragiu în pădure. Dedal inextricabil de galerii și curți; porți căscate spre puțuri de beznă; dale năpădite de mușchi, blocuri enorme ridicate într-o viziune apocaliptică de rădăcini nemiloase; zvîcnirea unui șarpe; liniște dătătoare de spaime; iar îndărătul perdelei festonate de liane, o dansatoare cu zîmbet calm *(foto 3, 39)*.
Marea operă a lui Jayavarman a fost capitala pe care a întemeiat-o pe locul ilustrat de toți predecesorii săi și pe care a realizat-o la dimensiuni atît de gigantice, încît și azi e numită Angkor Thom — Angkor cel mare. În realitate, se pare că a lucrat repede și cu puține cheltuieli, folosind planul și parte din lucrările orașelor anterioare. În orice caz, incinta lui înglobează numeroase edficii mai vechi. Un remarcabil dispozitiv de șanțuri și de canale interioare oferea pe deasupra avantajul de a stabili legătura cu toate lucrările hidraulice amenajate mai înainte în regiune, înzecind, desigur, bogăția țării.
În locul unui simplu val de pămînt, orașul pătrat e închis cu un zid de laterit de doisprezece kilometri. Corespunzător punctelor cardinale, patru porți axiale asigură accesul în interior; la ele se adaugă o a cincea pe latura de răsărit, pentru a respecta o șosea anterioară ce ducea la palatul regal construit în secolul al X-lea și în care își menținuse reședința și Jayavarman al VII-lea. Conform partiului constant al arhitecturii khmere, aceste porți repetă la scară redusă templul-munte din centrul orașului, proiectîndu-i astfel puterea magică în cele patru vînturi. Trei turnuri sculptate cu chipuri gigantice îl întîmpină pe vizitator cu zîmbetul lor enigmatic. Traversînd șanțul exterior, șosele largi permit accesul la ele. Balustradele lor sînt constituite de fiecare parte din cîte cincizeci și patru de giganți de piatră ținînd în brațe un imens șarpe *nâga* al cărui cap și coadă se ridică majestuos la extremități *(foto 41)*. Giganți, întorși cu spatele la oraș, apar astfel pentru cine pătrunde în acesta din urmă: la stînga zeii, iar la dreapta demonii. Or, dacă privim orașul în ansamblul lui: templul central care simbolizează Muntele,

pivotul Universului, porţile simetric opuse est-vest şi nord-sud, avem pur şi simplu, la o scară gigantică, o figurare a baterii Oceanului. Zeii de la poarta de sud, de pildă, ţin o extremitate a şarpelui *nâga* care se încolăceşte simbolic în jurul muntelui central, iar apoi se vede prins de cealaltă parte de către demonii de la poarta nordică. Trăgînd alternativ, ei pot face să pivoteze muntele şi să smîntînească Oceanul pentru a obţine ambrozia. Regii khmeri au fost asemuiţi dintotdeauna lui Vişnu bătînd marea de lapte ca să scoată din ea *amrita*, cu alte cuvinte belşugul. Exista oare vreo imagine mai potrivit aleasă pentru suveranii care, prin lucrările lor, făcuseră o grădină luxuriantă dintr-o ţară care la început nu era decît o « mare de noroi »? Nu e deci întîmplător acest simbol la intrarea în oraş, pe şanţurile a căror săpare însemna încă un spor de bogăţie, de vreme ce reprezentau tot atîtea canale. Iar inscripţiile o spun foarte explicit: « Cetatea Yaçodharapurî (Angkor Thom), împodobită cu un palat din pietre preţioase, a fost luată în căsătorie de regele acesta spre a zămisli fericirea universului. . . . » Imaginea era cu atît mai glăsuitoare pentru khmeri cu cît pentru ei *nâga* era şi simbolul curcubeului considerat ca un pod magic deschizînd calea spre lăcaşul zeilor. Or templul nu era oare un palat zburător, una din grădinile suspendate în care se zbenguie nemuritorii? Trecînd peste curcubeele de piatră, credincioşii ajungeau deci în însăşi locuinţa lui Buddha victorios, stăpînul lumii!

Într-adevăr, puteai spune că ajungi oarecum în paradis cînd străbăteai acele lucrări grandioase, pătrunzînd într-un oraş unic pentru vremea sa. Frumuseţea căilor de acces era demnă de operă. Cadenţa corpurilor trase îndărăt de efort, linia prodigioasă a şarpelui ţişnind spre cer, privirile în depărtare care-l pătrund pe noul venit fac din aceste porţi una dintre cele mai admirabile creaţii ale artei urbane.

B a y o n. Marcînd *omphalos*-ul acestui cosmos de piatră, chiar în centrul oraşului se înalţă Bayonul. Ciudat, deconcertant, iritant aproape prin confuzia sa, Bayonul e, fără doar şi poate, cea mai uimitoare operă arhitectonică creată vreodată. Jayavarman pare să fi tatonat îndelung pînă ce a găsit formula acestui

sanctuar. S-au mai adăugat ulterior și numeroase remanieri, complicînd planul şi transformîndu-l într-un coşmar pentru arhitecţi, Dispozitivul iniţial cuprindea, desigur, un templu în formă de cruce grecească. A fost împrejmuit cu o galerie căreia i s-au blocat apoi unghiurile în scopul de a reduce planul la un dreptunghi de 80 pe 57 m. Acest nucleu a fost înconjurat cu o galerie exterioară de 160 pe 140 de metri. În centru s-a ridicat un formidabil soclu care susţine sanctuarul central, de plan circular, cu o capelă axială, mărginită de alte douăsprezece capele radiale. Aceste capele, pavilioanele de colţ şi axiale din cea de-a doua galerie au fost încununate cu turnuri. Astfel, o adevărată pădure de cincizeci și două de turnuri se înalţă pînă la 45 m de la sol într-un ameţitor haos de piatră *(foto 49, 50)*. Pe fiecare dintre aceste turnuri sînt sculptate cîte patru chipuri colosale, fiecare privind către o zare încremenită *(foto 7, 51)*. În sanctuarul central trona efigia lui Buddha, întrupare a regelui, stăpîn al universului. Capelele radiale conţineau idoli care purtau numele celor mai mari demnitari ai regatului, asociaţi astfel la zeificarea suveranului lor. Era, desigur, o reprezentare a puterii regale asimilate puterii divine. Aceste chipuri « care priveau pretutindeni în acelaşi timp » îi materializau omniprezenţa, în vreme ce idolii secundari întrupau o fărîmă din această putere în persoana împuternicitului regelui. Mai mult, în temple presărate de-a lungul și de-a latul ţării, se găseau efigii de-ale lui Jayavarman al VII-lea prezent astfel printre ai săi, ca buddha și rege *(foto 43)*. Eşti surprins oarecum să îl vezi pe Înţeleptul care a renunţat la tot, transformat în suveran temporal. Cunoaştem însă oare o expresie mai izbitoare a iradierii divinităţii? Oricare i-ar fi de altminteri sensul ascuns, nu te poţi sustrage apropierii neliniștitoare a acestor feţe care te înconjoară parcă pătrunzîndu-te cu privirea lor impasibilă, aprinsă și stinsă apoi de luminile și umbrele zilei ce freamătă de-a lungul veghii lor tăcute. Pe faţa cerului, simboluri ale unei gîndiri care nu poate să moară.

Cu Bayonul n-am epuizat lista creaţiilor lui Jayavarman al VII-lea. Chiar în capitală, trebuie să vedem Terasa elefanţilor *(foto 53)*, refăcută către sfîrşitul domniei sale și care susţinea odinioară pavilioane uşoare de

unde regele asista la serbările publice. Decorația lor sculptată e uimitoare: pe trei sute de metri, o defilare de elefanți în mărime naturală, completată pe peronul nordic cu basoreliefuri încă enigmatice *(foto 52)*. În apropiere, Terasa regelui lepros slujea pesemne drept cîmp de cremațiune pentru rămășițele pămîntești ale regelui *(foto 48)*. În afara Angkor Thomului, fermecătorul Neak Pean cu turnul său ivindu-se, pe spinarea a doi *nâga* încolăciți, dintr-o rețea de bazine, simboliza un izvor miraculos la care se puteau vindeca toate suferințele. Uimitoare grupuri sculpturale povesteau compasiunea lui bodhisattva Avalokiteçvara *(foto 13)*. În sfîrșit, în interiorul țării se găsește templul de la Banteay Chmar, aproape de actuala frontieră siameză, unul din cele mai vaste temple cambodgiene și prea puțin cunoscut.
Decorul propriu-zis, în această epocă, e, mai mult decît construcția, cu adevărat făcut de mîntuială *(foto 40)*. Era prea mult de lucru. Pentru a cîștiga timp, se înmulțeau trucurile, ca de pildă tragerea unui stor imaginar la ferestrele false, pentru a evita decuparea colonetelor cu rol de bare... Uneori abia își mai dădeau osteneala să decoreze pereții. *Apsaras*-ele își păstrează, de bună seamă, farmecul surîzător, avîntul grațios, divinitățile protectoare nu sînt lipsite de vigoare, e însă recomandabil să nu le examinăm în amănunt factura.
Cel mai surprinzător e că această grandoare mistică și această profuziune delirantă știu să îmbine forța cu sensibilitatea detaliului, într-o incomparabilă serie de basoreliefuri care reprezintă un repertoriu inepuizabil pentru arheologi și una dintre principalele seducții ale artei de la Bayon.
Deși bănuiești totdeauna o grabă aproape febrilă în execuție, intensitatea vieții anumitor figuri e izbitoare *(foto 45)*. Această «prezență» umană constituie farmecul reliefurilor de la Bayon *(foto 47)*. Nu trebuie să ne oprim la grosolănia unor panouri executate într-o epocă foarte tîrzie. Chiar în compozițiile contemporane cu Jayavarman al VII-lea, sîntem departe de impecabilii meșteri ai Angkor Vatului. În schimb, există sute de trăsături naive sau fermecătoare, un amănunt savuros, o prospețime, o poezie inimitabilă,

decurgînd dintr-un realism spontan. Pentru prima dată sculptorii khmeri și-au putut lăsa dalta în voia inspirației. Tema e impusă în liniile ei mari: nararea vieții regelui. Doar că nu mai e programul savant și ordonat de la Angkor Vat. E un soi de epopee populară de felul celor pe care trebuie să le fi istorisit cîntăreții ambulanți și în care se amestecă detaliile istorice ale cuceririi Angkorului de către chami *(foto 46)* și ale războaielor de eliberare, fantasticul cu anecdote religioase și cu viața de toate zilele care profită de cel mai mic spațiu ca să se strecoare, pitorească și veselă. Pe urmele armatei se bulucește gloata șleampătă a însoțitorilor și-a soldaților rămași în urmă. La porțile palatului se povestesc anecdotele de pe stradă sau de la tîrgul care se ține în față. Iată, în curțile augustului lăcaș, distracțiile străjerilor sau ale dregătorilor trîndavi *(foto 47)*. Și toate aceste istorioare, de la băiețandrul care șterpelește un fruct de pe tejgheaua unei negustorese adormite și pînă la prințesa care culege un buchet de nuferi, ori pur și simplu rațele bălăcindu-se în mlaștină, vaca alăptîndu-și vițelul stau mărturie că aici vorbește poporul. Această veritabilă erupție de femei și copii pe zidurile Bayonului nu e cîtuși de puțin rodul unei întîmplări. Milostenia unui suveran compătimitor i-a oploșit în templul său pînă și pe cei mai umili. Ca și în cazul scenelor de infern de la Angkor Vat, asemănarea cu catedralele noastre romanice e irezistibilă. Pentru că și ele sînt opera credinței populare.

S-ar fi putut oare desprinde o nouă estetică din aceste căutări și s-ar fi putut oare ca naturalismul să devină un izvor de înnoire pentru arta khmeră? Multe dintre stîngăciile care ne șochează sînt mai cu seamă rezultatul timpului scurt lăsat artiștilor. Știm că nu îndemînarea e ceea ce le-ar fi putut lipsi unor khmeri. Anumite încercări sînt de altfel remarcabile. Pe un panou, în loc de a întîlni, ca de obicei, planurile succesive ale unei compoziții schematizate prin registre suprapuse descoperim lanțuri de munți, un rîu, văzute de sus și redate după o linie de fugă oblică, pentru a face legătura între diferitele elemente ale scenei, într-o veritabilă căutare de perspectivă aeriană. Dacă i s-ar fi îngăduit timpul necesar, verva povestitorului khmer

ne-ar fi dăruit poate și alte subiecte de uimire, după acest rege care o eliberase de austera solemnitate a cultelor hinduiste. În acest Bayon de o nesecătuită bogăție se schița pentru prima oară, o artă profană! Și asta chiar în clipa cînd se vede că avea să moară, căci după Jayavarman al VII-lea, nici un monument demn de un asemenea nume nu avea să mai fie ridicat la Angkor.

A r t a s t a t u a r ă. Ca și arhitectura, arta statuară a cunoscut sub Jayavarman al VII-lea o perioadă de activitate febrilă. Privilegiul cultelor funerare fiind considerabil extins de către rege, se înmulțeau statuile votive ce-l identificau pe defunct cu un zeu. Aceste opere sînt în cea mai mare parte mediocre. Au fost, de altminteri, în majoritatea lor turnate în bronz, mai ieftin și mai ușor de prelucrat. În acest caz, ele rămîn cel mai adesea de o calitate onorabilă în comparație cu sărăcia figurilor de piatră. E drept că filoanele de gresie se epuizau și că nu mai exista decît un material de mîna a doua care excludea orice finețe în execuție. Corpurile sînt lamentabile, cu picioare enorme ca să asigure soliditatea, îndoielnică, a ansamblului. Doar chipurile au fost tratate cu ceva mai multă grijă. S-a încercat adeseori reproducerea înseși trăsăturilor mortului pentru a spori eficacitatea statuii. Aceste căutări au avut uneori ca rezultat fizionomii admirabile. Cutare bodhisattva cu fața radiind de spiritualitate și de surîzătoare compasiune e de neuitat *(foto 44)*. Iar acest surîs mistic și evanescent e însuși semnul artei de la Bayon, mesajul ei.

Printre aceste statui au putut fi izolate mai multe figuri ce par a-l înfățișa pe Jayavarman al VII-lea însuși *(foto 43)*. Pe un trup masiv, încovoiat sub formidabila povară a puterii, iată chipul acelui rege imens: greoi, puternic, impasibil, cu excepția umbrei unui surîs fugitiv și aproape amar lunecîndu-i pe buze. Privirea se ascunde îndărătul pleoapelor pe jumătate coborîte și pare a nu mai vrea să se oprească asupra acestei lumi pline de tristeți. Ultim chip al artei khmere în pragul ruinei, dacă nu cel mai desăvîrșit, cu siguranță cel mai omenesc și cel mai emoționant...

Ar fi, desigur, nedrept să aruncăm întreaga vină asupra lui Jayavarman al VII-lea. În realitate, informațiile

de care dispunem sînt mult prea răzleţe pentru a ne putea pronunţa cu exactitate dacă el a secătuit definitiv ţara sau dacă nu cumva, dimpotrivă, i-a mai amînat puţin sfîrşitul oricum ineluctabil. Adevărul e, desigur, la mijloc... Cel puţin trebuie să-i recunoaştem regelui meritul de a fi pregătit avîntul artei budiste din veacurile următoare. Această artă e aproape necunoscută, deoarece noul cult *theravâda* s-a mulţumit să folosească lemnul pentru edificiile şi statuile sale, care, evident, n-au rezistat de loc climatului.
Se bănuie însă că această vînă plastică nu se arăta nevrednică de Angkor, dacă luăm în considerare arta laoţiană şi siameză care, în linii mari, derivă din ea. Iar de curînd s-au putut găsi, chiar la Angkor Vat, devenit templu budist pe la mijlocul secolului al XVI-lea şi frecventat mereu de atunci încolo, cîteva remarcabile lucrări din lemn. Cronologia lor e dintre cele mai delicate. Se vor putea folosi măcar de acum înainte acele panouri de la Angkor Vat executate, după cum am spus-o, la mijlocul secolului al XVI-lea şi furnizînd astfel un punct de reper. La urma urmelor, oricare le-ar fi datarea exactă,acele lucrări constituie o atestare suficientă a faptului că, deşi dispărută azi, arta khmeră s-a prelungit secole de-a rîndul, cu întreaga măiestrie pe care ştiuseră să i-o confere suveranii de la Angkor şi cu o asemenea forţă încît devenise firească şi pentru cel mai umil dintre supuşii lor *(foto 55)*.
În cele din urmă, cel puţin într-o anumită măsură, nu e cu neputinţă ca Jayavarman al VII-lea să fi înlesnit prin apocalipsul său de piatră, trecerea de la ordinea hinduistă care nu mai ducea la nimic, către o pace budistă din care izvorăşte fericirea calmă a Cambodgiei.
La finele acestui succint bilanţ, rămînem tulburaţi şi oarecum copleşiţi. Pare aproape de necrezut ca un singur om să fi putut însufleţi atîtea acţiuni. Şi nu mai vedem ce ar mai fi rămas de făcut, de nădăjduit, după un asemenea gigant.
Angkor Vat marcase culminaţia hinduismului şi-a ordinei regale. Bayonul a reprezentat înflorirea întregii suavităţi budiste emanînd dintr-un rege extraordinar. Şi dacă a secătuit poate ţara, cel puţin Jayavarman al VII-lea îşi proiectează şi astăzi umbra colosală pe amurgul grandios al oraşului cu temple cenuşii.

Pietrele de la Angkor au murit, în imensa singurătate a timpului. Iar în penumbra pădurii încremenite, nu ne rămîne decît a încerca să ne imaginăm ce putea însemna Angkorul viu pe vremea regilor.

ÎN UMBRA ZEILOR

Templul, în centrul oraşului, constituia el singur o veritabilă citadelă independentă. Între sanctuar şi zidul său de incintă se înălţa un labirint de clădiri de lemn care adăposteau poporul de preoţi şi slujitori. Şi iată recensămîntul, greu de crezut, numai pentru Ta Prohm: 18 mari preoţi, 2740 oficianţi, 2202 asistenţi, 615 dansatoare! Iar mii de sate numărînd mai multe zeci de mii de locuitori aveau îndatorirea de a hrăni acest templu, idolii şi preoţii săi. Comorile aceluiaşi sanctuar erau nemaiauzite: veselă de aur cîntărind peste cinci tone, aproape tot atîta văsărie de argint, 35 de diamante, 40 620 de perle, 4 540 de pietre fine, 967 de văluri de China, 512 paturi de mătase, 523 de umbrele... Zilnic, produse de tot felul veneau puhoi pentru jertfe, apoi, după o simbolică ofrandă către statui, treceau să-i hrănească mai prozaic pe oficianţi şi pe sateliţii lor: ulei de susan şi unt topit, lapte prins, miere, suc de trestie, orez, legume, fructe şi bace aromate, cu tonele; plus substanţele aromatice şi tot

felul de mirodenii, pentru a nu mai vorbi de măghiran, santal, camfor şi răşină de dragonier care intrau în compoziţia jertfelor. O singură serbare a consumat peste 165 744 de făclii de ceară! Iar preoţii care vedeau îngrămădindu-se acești munți de daruri, de la somptuoasele plocoane regale pînă la « simpla floare a omului de rînd », puteau, de bună seamă, ca înţeleptul de care ne vorbeşte o inscripţie, să aibă « un zîmbet asemănător cu florile pomilor, cu lumina stelelor noaptea... ».

Slujirea zeilor se desfăşura cu un fast măreţ. Sacrificiile se îndeplineau după un ritual minuțios și complicat care le garanta eficacitatea. Muzicanți, cîntăreţi, declamatori, recitatori de imnuri sacre îi asistau în acest scop pe brahmani. Tot pentru desfătarea zeilor, și dansatoarele sacre, cu pieptul bombat şi neted, parfumate cu santal, șiroind de giuvaeruri care trasau în dîre de aur la lumina torţelor, arabescul gesturilor lor încete. Aceste sfinte mistere aveau loc în fundul sanctuarului, în reculegerea cuvenită ritualurilor auguste. Dar cunoaştem destul de bine pitorescul pestriţ al Asiei ca să ne imaginăm toată viaţa care forfotea în împrejurimile templelor și în curţile deschise publicului. Mai mult, existau și procesiunile solemne care fac să izbucnească în plină zi gloria zeilor.

O orchestră deschide marșul: bucine, cochilii de bronz cu mugete surde, tobe şi gonguri atîrnate de grinzi legănîndu-se pe umerii purtătorilor și în care izbesc frenetic toboșari șiroind de sudoare, ţopăind și zvîrlindu-şi în aer ciocanele între două duruituri sonore. Precedaţi de însemnele lor simbolice din bronz aurit, înaintează idolii, cocoţaţi pe paveze de aur, adăpostiţi sub umbrele îmbrăcate în aur. Duşi în litiere și ferindu-se îndărătul unor ușoare paravane împodobite, sfinţii brahmani îi înconjoară şi intonează rugile melodioase. Mulţimea credincioșilor îi urmează ducînd în mîini coşuri de flori. Și cortegiul calcă lent, străbătînd orașul, pămîntul roșu al străzilor largi și se oglindeşte de-a lungul canalelor liniștite. Iar soarele, străpungînd bolta mișcătoare a umbrelelor, contopește culorile, explodează pe relieful unui bronz, smălţează pliseul mărunt al unui brocart, catifelează un obraz. Copilașii cu

inocenţă goi păşesc mărunt printre picioare în pulberea aurită.

Trebuie să le restituim pietrelor moarte de azi această podoabă sclipitoare ca să înţelegem pe deplin strofa care exclamă: « Mulţimea flamurilor fîlfîind în văzduh, armonioasa muzică ce se-nălţa la cer, cîntecele melodioase acompaniate de instrumentele cu corzi, dansatoarele care-l însufleţeau, totul făcea ca templul să semene cu paradisul lui Indra ».

Fastul acesta nu se adresa numai ochilor, ci şi inimii khmerilor. Ar fi o falsă idee să credem că aceste temple au fost ridicate exclusiv de megalomania regilor şi zidite de un popor de sclavi mînaţi cu biciul. Artă forţată nu există. Desigur, monumentele de la Angkor au fost construite de către artişti profesionişti. Sînt însă în egală măsură şi rodul geniului colectiv, aşa cum mierea e produsul a nenumărate albine. Expresie a unei credinţe unanime şi profunde, ele reprezintă opera unei naţiuni esenţialmente religioase care a văzut în această trudă gigantică preţul de bună voie consimţit al favorurilor divine. Cu vremea, de bună seamă, corvezile, imensele domenii rezervate sanctuarelor pentru întreţinerea lor au sfîrşit prin a sărăci ţara. Şi totuşi pînă şi în supremele şi cele mai uriaşe eforturi ale sale, am văzut cum poporul khmer în întregime s-a dăruit pînă la ultima suflare spre a-şi înălţa cea din urmă rugăciune.

ÎN INTIMITATEA REGILOR

Dacă pietrele templelor au rezistat timpului, oraşele imense care le înconjurau nu mai sînt decît codri. Cu toate acestea, Angkorul era odinioară o mare de acoperişuri. În centrul oraşului străluceau ţiglele verzi şi de aur ale palatului regal, ridicîndu-se peste severa-i incintă de laterit roşu. Dispunerea generală a clădirilor lui o aminteau pe aceea a templelor aplatizate: o serie de corpuri de locuinţe secţionîndu-se în unghi drept şi delimitînd curţi şi cvartaluri succesive cu destinaţii specifice: localuri de recepţie, apartamente private, gineceu, acareturi. Încăperile de paradă tre-

buie să fi fost magnifice: acoperişuri ascuţite cu coame cambrate, cizelate şi aurite; pereţi despărţitori din lemn preţios, de asemenea sculptaţi şi auriţi, ornaţi cu bronzuri și tapisaţi cu brocarturi fastuoase. Numai textul unui călător chinez care a văzut palatul în 1296 poate să ne dea o idee foarte palidă despre această somptuozitate. Sala de audienţe l-a impresionat cu deosebire. Pilaştri pe consolă, sculptaţi, auriţi şi împodobiţi cu oglinzi, o susţineau pe toată lungimea. La un capăt se deschidea o fereastră supraînălțată unde ședea suveranul. Jos, mercenarii regelui, cu căștile încununate de animale fantastice și scuturile bătute cu monştri înspăimîntători, asigurau o gardă neslăbită. Acolo era, de altfel, singurul loc accesibil publicului. Dominînd palatul, se înălța un turn cu un gong de mari dimensiuni în vîrf, în care se băteau orele.

În prima curte nu intrau decît ofiţerii şi funcţionarii regali. Erau nenumăraţi: miniştri, membri ai curţii de justiţie, inspectorul slujbelor, șeful elefanţilor regali, şefi peste magazii, inspectori ai porţilor şi ai trupelor și alţi mulţi, care veneau să dea seamă de însărcinarea lor și să primească porunci. Prin curtea însorită hoinăreau soldaţi, cu sulițele prevăzute cu grijă cu apărătoare de vîrf, pentru a evita accidentele. Dar dacă s-ar fi dat vreun ordin, repede s-ar fi pus pe picioare o armată formidabilă. Magaziile gemeau de arme (*foto 38*): platoșe, săbii, spade, pumnale de azvîrlit, lănci legate cîte două cu un lanț și mînuite de doi sulițași, fără a mai vorbi de maşinile redutabile copiate de la chinezi, ca de pildă catapultele, arbaletele duble și balistele, montate pe roţi sau transportate pe elefanţi. Flota de război veghea pe lacurile din imediata apropiere (*foto 46*), cu pirogile sale prevăzute cu scuturi de bordaj întărite cu împletituri de răchită împotriva săgeţilor şi cu echipajele lor de vîslitori și infanteriști de debarcare. În fruntea acestei trupe formidabile se urnea regele, cu avangarda acoperită de detaşamente uşoare de sălbatici folosiţi ca cercetași, cu corpul de luptă dispus în jurul elefanţilor în valtrapuri şi ducînd un turn fortificat. Pe apă, venea în urmă escadra de bărci în formaţie strînsă, « ... caravană de pînze albe asemănătoare cu un şir de gîşte sălbatice dus de curentul iute... ».

Între două expediţii războinice, suveranul veghea asupra treburilor regatului. Apartamentele de ceremonie, în care primea, ocupau cea de-a doua curte a palatului, succesiune de pavilioane elegante cu plafoane cu casete sculptate, susţinute de coloane delicate printre care fluturau, în bătaia brizei, draperii de mătase broşată. Copaci bătrîni le acopereau cu umbra lor înmiresmată. Acolo nu aveau acces decît prinţii, marii miniştri, preoţii cei mai venerabili în frunte cu capelanul regal, preceptorul august care l-a educat şi botezat pe suveran şi care celebrează sacrificiile solemne ale dinastiei.
În mijlocul acestei adunări de elită, printre pajii, purtărorii de evantaie şi slujitorii săi, şezînd pe un tron îmbrăcat în aur, ale cărui picioare de bronz se ridică în formă de cap de *nâga*: regele. O diademă de aur bătută cu pietre scumpe îi încinge fruntea şi o dublă bandulieră de aur cizelat i se încrucişează de-a curmezişul pieptului gol. Pliseul şorţului său de lamé, cu ornamente vegetale mari, străluceşte moale şi i se frînge în jurul şalelor. Palmele lui sînt roşii de santal răcoritor. Aerul e încărcat de parfumuri pe care le vîntură zborul suplu al apărătoarelor de muşte în formă de coadă de păun. Cu un picior pe jilţ, celălalt atîrnîndu-i în atitudinea atît de potrivit numită « dezinvoltura regească », Protejatul zeilor îi ascultă pe demnitarii care-l înconjoară.
Nu-şi petrece tot timpul doar în aceste sfaturi intime. Cel puţin o dată pe zi, regele ţine în marea sală cu oglinzi cîte o audienţă publică, cu care prilej şi cel mai umil dintre supuşii săi poate recurge la dreptatea lui. Notabilităţile şi ofiţerii, ambasadorii străini, mulţimea aşteaptă cu mult înainte de ora fixată. O muzică îndepărtată vesteşte că suveranul tocmai şi-a părăsit apartamentele private. Două slujitoare cu degete delicate trag perdeaua de la fereastra aurită, iar regele se arată, în picioare, cu sabia în mînă. Toţi îşi împreunează mîinile şi-şi lovesc fruntea de pămînt...
Uneori chiar, pentru a celebra un sacrificiu solemn, regele se duce la templu cu cortegiul său fastuos. În frunte vin stindardele, fanioanele, muzica, însemnele de bronz aurit purtate în vîrful unor prăjini. Apoi, iată peste trei sute de femei de la palat ţinînd în mîini
 lumînări aprinse, cu cîte-o floare înfiptă în cocuri şi

cu fustele plisate deschizîndu-se pe un picior gol. Urmează purtătoarele tacîmului regesc de betel, garda femeiască a regelui, trăsuricile și litierele de mătase cu podoabe grele de bronz, în care se odihnesc prințesele. Umbrele brodate cu aur le feresc tenul de soare. Sosesc acum prinții, în picioare pe elefanții lor și privind în depărtări. Se țin de o curea fixată de bara frontală a platformei. În fața lor, un cornac conduce animalul greoi cu ajutorul unui cîrlig de bronz; pe crupă stă un paj care ține umbrela cu o bulă de aur în vîrf, însemn al rangului lor. În sfîrșit, pe cel mai măreț elefant, cu colții bătuți în aur, regele cu umeri largi, cu spada de aur în mînă și strălucind de slavă. Pentru a se odihni de tot acest fast, suveranul se va retrage pe urmă în apartamentele private unde garda amazoanelor sale nu îngăduie decît intrarea femeilor din slujba regelui, care pot fi imediat recunoscute după o pieptănătură aparte. Aici locuiesc soțiile și concubinele stăpînului. Căci pe lîngă prima regină, regele are numeroase soții, adesea cel de mai înalt rang, « fiice ale mai marilor lumii » care prin căsătoria lor au pecetluit rodnice alianțe. « Mii de tinere prințese asemănătoare cu zeița frumuseții au fost supuse puterii lui — deosebite prin veșminte și podoabe după moda din țările lor —, dar unite toate prin dragostea pătimașă ce i-o poartă... » Colivie scînteietoare și fremătătoare de mătăsuri și șușoteli, de rîsete în cascadă și de lungi priviri visătoare. Și mai sînt și simplele concubine, dansatoarele și sute de femei de serviciu, pînă la umila cameristă, pînă la fermecătoarea florăreasă regală.

Dinspre sala de dans care ocupă o întreagă latură a curții ajung încă pînă la noi cîntece. Țesăturile de lamé scapără pe ivoriul instrumentelor. În lumina orizontală care trece printre coloane, dansatoarele regești, enigmatice și splendide, mimează istoria zeilor și a regilor și arzătoarele lor iubiri. În jurul stăpînului, soțiile lui asistă la spectacol șezînd pe rogojinile cele mai fine, strălucitoare ca florile și vesele ca pruncii. Unele cu capul gol, cu cozi grele sclipind de ulei parfumat; altele cu tiare delicate ale căror pietre montate pe arcuri tremură ca niște stele. Costumiere stau de veghe și le pîndesc cele mai mă-

runte dorințe. Și fără îndoială că singurele bucurii ale acestor schimnice le erau capriciile, altături de hoinăreala pe sub umbrarele grădinii sau siesta în barcă pe marele bazin al palatului, cu o mînă obosită plutind printre lotușii înstelați (*foto 21*, *25*).
Dinspre părțile dosnice ale palatului se ridică zvonuri gospodărești. Aici se înghesuie magazii, « casele de unelte », bucătării și sclave cu sutele, căci nu-i lucru ușor să slujești și să hrănești atîta lume. Se prepară mîncăruri savante și condimentate care au să măgulească gustul stăpînului, înfățișate în vesela de aur și pe tăvile onctuoase de jad importate cu mari cheltuieli din China îndepărtată. Se țes borangicuri, se cizelează giuvaeruri, se auresc tiarele dansatoarelor. E un oraș complet, cu dughenele, cu străzile, cu grajdurile sale, chiar cu o închisoare pentru zurbagii și femei nestatornice...

MAȘINA ADMINISTRATIVĂ

Nu trebuie să rămînem cu credința că regele ar fi fost un potentat egoist, preocupat numai de luxul său. Pe lîngă funcțiile lui religioase, el însuflețește și formidabila mașină care administrează regatul. Am putea continua la nesfîrșit enumerarea titlurilor și funcțiilor acestei impresionante organizații. Țara era împărțită în circumscripții de importanță descrescîndă, de la viceregate pînă la modestele sate. O întreagă armătură de funcționari supraveghea îndeplinirea ordinelor pe care curierii le purtau în cea mai mare grabă. Ei strîngeau impozitele. Prisosul recoltelor era depozitat în hambare pentru a preîntîmpina o eventuală foamete. Un corp de astronomi și de tehnicieni asigura întreținerea și funcționarea rețelei de irigație.
Dreptatea era riguros împărțită printr-o ierarhie de curți care își transmiteau cauzele din instanță în instanță pînă la decizia supremă a regelui. Judecata zeului era o probă judicioasă foarte obișnuită. Iar cei care fuseseră astfel acuzați de către propria lor lașitate erau arătați disprețului public printr-o mutilare vizi-

bilă: tăierea nasului, a urechilor și a degetelor de la picioare.

Proprietatea funciară era minuțios organizată și puterea regală îi acorda o grijă cu totul specială. Regele era poate proprietarul solului. În orice caz, el îi concesiona uzufructul, repartiza pămînturile « joase » și «înalte », adică irigate sau nu, veghea asupra bunurilor atribuite templelor, și aceasta e una din temele cele mai frecvente ale decretelor promulgate sub oblăduirea sa și păstrate în piatră. Comerțul era și el controlat de către « inspectorii neguțătorilor » care asigurau menținerea ordinei în piețe. Lucru ciudat pentru un regat atît de puternic, moneda nu exista. Schimburile se făceau prin troc sau pe baza anumitor produse prelucrate și a lingourilor de aur, argint și bronz.

Bogăția Cambodgiei atrăsese numeroși străini după indieni, mai cu seamă chinezi, care se așezau tot mai mulți în această țară binecuvîntată, unde orezul, femeile și argintul erau atît de ușor de găsit. Vasele lor comerciale urcau pe lacuri pînă la malurile Angkorului. Aduceau produse prețioase: aur, mercur, hîrtie de China, sticlă, sulf, cinabru, porțelanuri fine. Luau în schimb arama și argintul din minele de la Kulên, aloe, cardamă, coarne de rinocer, pene de păun sălbatic sau de pescăruș-verde care aveau să umple borcanele cleioase ale spițerilor de la Canton și să împodobească tichiile mandarinilor.

VIAȚA DE FIECARE ZI

În jurul palatului regal se întindea cartierul bogat, cu locuințele celor mari, ale înalților demnitari, palatul rezervat ambasadorilor străini, casele negustorilor bogați. Tot aici se găseau și dughenele meșteșugarilor care trudeau pentru toți acești mușterii: giuvaergii, turnători de artă, țesători, bătători de aur, lăcuitori, fabricanți de statui votive și, fără îndoială, breslele de zidari, sculptori, pictori care asigurau construcția marilor edificii.

Dincolo de acest centru însuflețit, locuințele se răreau, orașul se pierdea încetul cu încetul în verdeață, descompunîndu-se în zeci de sate mari îngropate sub pomi fructiferi. Iată silueta subțiratică a arechierilor, gogoașa bucălată a palmierului-de-zahăr, bambusul atît de fragil încît îl apleacă și-o pasăre. Și numai perspectivele sclipitoare ale canalelor, la capătul cărora se-nalță turnuri dintre palmierii avîntați, ne reamintesc că ne aflăm tot la Angkor. Acolo trăia bunul popor khmer. Pe patru piloți, pereți despărțitori împletiți, paiele de pe un acoperiș în două ape, trei pietre drept vatră, cîteva lăzi de lemn, iar pe terasă flori în ghivece lăcuite: iată-i casa. Alături, un mal însorit, un mal opacizat de umbre, trece canalul care slujește drept stradă. Bărbatul e la pescuit sau la orezăria lui. Femeia țese sau lasă să cadă ritmic pisălogul greu pentru orez. Lumina strălucitoare i se prelinge pe pieptul gol. Copii se bălăcesc în apă sau dorm în praf. Bivolii pufăie, tolăniți tîmp în noroi. Totul atît de calm, atît de apropiat de noi, încît timpul parcă nici nu s-a scurs.

Nu cunoaștem totuși viața acestei familii și cu atît mai puțin credințele sale. Inscripțiile regale nu lasă să se străvadă nimic despre ea sub formulele bombastice împrumutate din India. Sub aceste teorii însă trebuie să fi avut curs numeroase idei care ne-ar putea explica ceea ce rămîne atît de des enigmatic tocmai pentru că e pur și simplu khmer. Chiar unele din monumentele pe care socotim că le putem comenta exclusiv după textele hinduiste răspundeau poate în realitate unor concepte și unor practici locale abia întrezărite de noi.

Căci rasa rămăsese foarte apropiată de vechile credințe austro-asiatice. Se perpetua aceeași organizație socială, cu un sistem de căsătorie preferențială — cutare individ neputînd să se căsătorească decît cu unele dintre verișoarele sale — care reglementa strîns alianțele și structura grupului. Ciclul vieții era jalonat de o întreagă serie de ceremonii care îi marcau principalele etape: nașterea, pubertatea — îndeosebi pentru fete —, în sfîrșit moartea. Pentru aceasta din urmă nu încăpea, la drept vorbind, nici o dilemă: se practica incinerarea și, în cel mai bun caz, cenușa era îngropată

într-un vas, înconjurată de cîteva ofrande, aşa cum o dovedeşte prima necropolă recent descoperită la Angkor.
Dacă poporul participa prin munca sa la cultul regal, o făcea fiindcă acesta garanta prosperitatea regatului. De zeii hinduşi propriu-zişi nu prea se interesa, poate cu excepţia lui Buddha, a cărui religie cîştiga. Khmerii rămîneau credincioşi animismului lor imemorial. Această alianţă strînsă cu natura se exprimă admirabil prin numele lor proprii: « Ochiul sihlei », « Balta vidrei », « Mijlocul ţării », « Calea mierlelor », « Pădurea de bumbac», iată, traduse la întîmplare cîteva nume în vechea khmeră, veritabilă toponimie agrestă care demonstrează rădăcinile profunde ale acestui popor. Dar nu-i cunoaştem mai de loc divinităţile, şarpele *nâga*, de exemplu , cultele şi marile sărbători care marcau cursul anului: Anul Nou; sărbătoarea Orezului nou, cînd se celebra prin competiţii între cele două sexe alternanţa şi apoi fuziunea principiilor vitale din natură; sărbătoarea Brazdei sacre; sărbătoarea Recoltelor; în fine, sărbătoarea Apelor, cea mai importantă, prin care khmerii omagiau o dată cu inversarea cursului pe Tonlé Sap fenomenul din care ţara lor îşi trăgea bogăţia şi chiar existenţa.
Erau, bineînţeles, şi petreceri mai prozaice. Dansurile care însoţeau un mare număr de serbări sacre trebuiau să fie publice. Iar regele îşi lăsa supuşii să se împărtăşească din plăcerile sale, prezentîndu-şi dansatoarele şi saltimbancii (*foto 45*): jongleri, acrobaţi prinşi în îndrăzneţe piramide umane, dansatori pe sîrmă, înghiţitori de săbii, pînă la o veritabilă menajerie unde fuseseră adunate cele mai extraordinare animale, aduse de la foarte mari depărtări, ca un cazuar, care nu trăieşte decît în Noua Zeelandă. Jocurile de artificii zguduiau tot oraşul cu detunăturile lor, şi în zilele de sărbătoare incendiau turnurile Angkorului. Mai erau teatrul de umbre, întrecerile de luptă cu palma deschisă sau cu pumnul, luptele de cocoşi, de mistreţi, povestitorii ambulanţi care ştiau pe de rost marile poeme epice şi analele regatului şi, în fine, dansurile populare.
Şi apoi, în nopţile cînd luna arginta pietrele, la poalele teraselor se deschideau curţile iubirii. Căci dacă femeile khmere au jucat un rol de loc nelgijabil în

această societate, de la ilustra regină care le dădea lecții teologilor subtili și trecînd la femeile judecători și femeile astrologi, ele și-au dobîndit nu numai prin aptitudinile lor intelectuale acea măgulitoare reputație, al cărei ecou s-au făcut chinezii... Farmecul lor trebuie să-l fi mișcat pînă și pe austerul lapicid care n-a putut rezista plăcerii de a-l evoca pe « ... îndrăgostitul ai cărui complici sînt luna, manghierul și dulceața primăverii... ».

Cumpătat și fără mari trebuințe, cu frica zeilor, supus față de legi, da, fără îndoială, khmerul a fost fericit. Ca și această țară fecundă care a îngăduit și splendorile fastuoase ale regilor, și omenia unui popor deschis și generos.

MOARTEA ANGKORULUI

După moartea lui Jayavarman al VII-lea, pe la 1219, Angkorul nu va mai face decît să-şi supravieţuiască. Nici un alt rege, nici un alt monument care să merite osteneala de a li se reţine numele. Nu că regatul s-ar fi prăbuşit imediat. Ceu Ta-kuan, un călător chinez care i-a făcut în 1296 un portret amănunţit, unul din cele mai preţioase documente despre trecutul khmer de care dispunem, ne relatează că ţara deborda de bogăţii. Murise însă geniul însuşi al regilor de la Angkor şi o dată cu el iradierea şi forţa creatoare a civilizaţiei lor. Acest uriaş trup fără cap, în ciuda unui potenţial economic aproape intact, nu mai reacţionează în faţa invaziilor siameze care pustiesc ţara, îi smulg provincie după provincie, violează pînă la urmă capitala şi înlătură dinastia legitimă. Regii khmeri vor sfîrşi prin a părăsi la începutul secolului al XV-lea Angkorul răvăşit în care ei nu mai erau decît umbre printre pietrele moarte. Redusă la provinciile centrale, cu capitala retrasă la Lovêk, apoi la Phnom Penh şi la Oudong, Cambodgia a decăzut la nivelul unei puteri de mîna a treia, vasală a Siamului şi abia menţionată de către autorii europeni începînd din secolul al XVI-lea. Ar fi dispărut pînă la urmă cu totul de pe hartă, hăcuită de Siam şi de anamiţii instalaţi din secolul al XVIII-lea în Cochinchina, dacă n-ar fi fost salvată. Această prăbuşire în aparenţă atît de bruscă a impresionat puternic imaginaţiile şi a suscitat explicaţii destul de romantice. Monumentele de la Angkor au fost atribuite unui popor de o fabuloasă vechime venit nu se ştie de unde — India

de bună seamă — şi dispărut în urma vreunei catastrofe misterioase fără a lăsa nici o urmă printre actualii cambodgieni care n-ar avea nimic comun cu aceşti ziditori fantomatici... Oricît ar fi de savuroase, să lăsăm ideile acestea în seama autorilor de la sfîrşitul secolului trecut, care aveau drept scuză ignoranţa.

După Jayavarman al VII-lea, Angkorul a cunoscut cel puţin două secole de opulenţă, deşi fără strălucire. Ceea ce murise o dată cu acest rege era nu atît trupul cît sufletul. El fusese atît de mare, încît nu mai lăsa nimic de încercat. Rupţi definitiv de poporul pe care doar suveranul budist încercase să şi-l apropie, regii de la Angkor s-au întors la hinduism şi au devenit prizonierii marilor familii sacerdotale. Această mică elită prea rafinată şi sterilă a constituit o pradă uşoară pentru invadatorii thai. Numai că într-o ţară extraordinar de centralizată, cum devenise vechea Cambodgie, căderea dinastiei nu reprezenta o simplă schimbare de putere politică fără consecinţe însemnate asupra vieţii de toate zilele. Ea antrena paralizia întregii ordini spirituale şi materiale. Cultele fundamentale nu mai erau asigurate. Imensul sistem hidraulic înceta de a fi întreţinut şi se deteriora cu o rapiditate catastrofală în anotimpul ploios. În lipsa irigaţiei, oamenii s-au mulţumit să cultive orezăria uscată şi, în pofida unei căderi a producţiei, au trăit astfel o bucată de vreme. Dar pămîntul nu mai era regenerat printr-un aport periodic de mîl. Pe de altă parte, defrişarea prin ardere care începuse să se practice provoacă, în condiţiile climatului tropical, laterizarea solului, adică sterilizarea lui completă şi în termen scurt. Imensul ogor cultivat care era Cambodgia septentrională a devenit savana moartă pe care o cunoaştem azi. Cădere economică ce a antrenat irevocabil prăbuşirea demografică. Aceasta cu atît mai mult cu cît siamezii au înmulţit sistematic pe măsura cuceririlor lor deportările masive de populaţie. Stoarsă fără milă, cu organizarea dezmembrată, cu resursele secătuite, ţara nu putea decît să se stingă lent. Budismul *theravâda* şi-a întins mantia renunţării pe spuza caldă încă, pace melancolică dar senină după fastul şi orgoliul brahmanismului
 şi regilor-zei.

Pămînt roşu, copaci cenuşii, cer jos, praf greu: Cambodgia amorţeşte în somnolenţa sa. Tăcerea verde a junglei înghite Angkorul. Mînaţi însă de un ciudat respect, copacii cei mai măreţi, ţîşnirile cele mai vivace de liane au fost hărăzite templelor, ca şi cum pînă şi în linţoliu semnul lor rămînea măreţia.

SEMNIFICAŢIA ŞI ÎNSEMNĂTATEA CIVILIZAŢIEI KHMERE

Cunoştinţele noastre despre civilizaţia khmeră sînt departe de a fi complete: ne aşteaptă numeroase descoperiri, ne lipsesc prea multe studii de amănunt. Putem aprecia cel puţin perioada dintre secolul al IX-lea şi al XII-lea şi care e marcată de preeminenţa Angkorului. Cadrul cronologic şi istoric e solid întemeiat; cunoaştem principalele monumente şi urmărim evoluţia. Şi fără ca interpretarea noastră să fie, departe de aşa ceva, definitivă, putem, fără a ne hazarda prea mult, să încercăm a desprinde din ea cîteva învăţăminte cu rezonanţă generală.
Civilizaţia khmeră a fost cea mai importantă, cea mai strălucitoare şi cea mai originală din vechea Indochină. Şi cu toate că măruntul joc al clasamentelor după merite e destul de pueril în materie de istorie, o putem considera în egală măsură şi ca pe una dintre cele dintîi din întreaga Asie indianizată, alături de aceea a Indoneziei. Vechea Cambodgie îşi datorează strălucirea în primul rînd bogăţiei sale naturale. Nici o altă ţară din peninsulă nu desfăşoară în mod atît de uniform o suprafaţă similară de terenuri agricole şi atît de bine udate. Unitate geografică riguros circumscrisă şi admirabil situată, Cambodgia a fost leagănul unei rase puternice şi înzestrate. Aceasta a putut înflori nestînjenit vreme de zece secole fără ameninţarea nici unui vecin. Thaii au fost mult timp blocaţi în regiunile înalte ale Ţării Shan şi ale Laosului. Chamii îşi îndreptau privirile mai degrabă spre mare şi, oricum, erau de cealaltă parte a Cordilierilor anamiţi. În apropierea Indochinei nu trăia nici un nomad, acest flagel volburos care se abate periodic asupra

sedentarilor şi le răstoarnă istoria. Sau dacă au existat nomazi ameninţători, ei au venit dinspre mare: de-a lungul întregii perioade funaneze, destinul ţării a fost hotărît într-adevăr pe valuri. Dar singurul rival cu greutate, în această privinţă, Insulinda, se găsea totuşi de cealaltă parte a mării Javei. India ca şi China, în sfîrşit erau prea departe, tocmai sub orizonturi, şi nu aveau interese politice în aceste pămînturi străine. Dacă şi-au manifestat influenţa pînă în Cambodgia, au făcut-o prin culturile lor şi fără a cere nimic în schimb.

Un mediu propice, resurse inepuizabile, liniştea, toate acestea n-ar fi fost totuşi suficiente fără aportul spiritual al Indiei. El a fost scînteia care a aprins vatra. O societate puternic centralizată s-a organizat încetul cu încetul în jurul regelui, zeu pe pămînt, care îi asigura existenţa spirituală şi materială. Din această concentrare ca şi din producţia sa economică şi-a tras Cambodgia strălucirea multă vreme incomparabilă. Ne ducem cu gîndul, deşi la o scară mult mai modestă, la imperiul roman unit prin cultul Cezarului sau mai degrabă la imperiul chinez, avîndu-şi şi el obîrşia în valorificarea solului şi în cultul său întemeiate ambele pe persoana imperială. În aceasta, Cambodgia şi-a şi depăşit uneori maeştrii indieni.

Ceea ce caracterizează geniul khmer e paralela cu celelalte state indianizate, de pildă Insulinda. Mediu geografic şi resurse naturale foarte apropiate; fond uman asemănător; aceeaşi influenţă fecundatoare a Indiei. Cu toate acestea, insulele alcătuiau tot atîtea focare separate, fărîmiţate pe deasupra şi în interior în şesuri şi văi. Grupările umane s-au diferenţiat aici mai devreme. Şi dacă găsim şi aici imperii puternice, de la cel al lui Srividjaia pînă la cel al lui Mojopahit, istoria s-a fragmentat, fiind infinit mai instabilă şi mai schimbătoare decît continuitatea impasibilă a puterii khmere. Deşi cultura indoneziană ne-a lăsat moştenire pe plan artistic un Borobudur, ea n-a dezvoltat niciodată o concepţie atît de remarcabilă şi de centralizatoare ca aceea a regelui-zeu; ea nu are un Angkor.

În schimb, oricare i-ar fi fost strălucirea, nu se cade
 să ne dedăm unei laude fără rezerve a civilizaţiei

khmere. În însuşi principiul ei îşi purta şi cauzele distrugerii. Prea multa grandoare, şi prea exclusivă, a puterii regale a dus la un gigantism care a secătuit irezistibil naţiunea. Totul a fost canalizat de către regii de la Angkor doar în beneficiul lor. Nu există artă sau religie care să nu se afle în slujba lor. Fără îndoială că dispariţia literaturii profane şi a unei cantităţi inestimabile de opere plastice ne falsifică judecata. Dar nimic nu lasă să se întrevadă dezvoltarea unei alte gîndiri viguroase în afara cultului regelui-zeu, şi în orice caz nimic nu va fi în măsură, după dispariţia acestuia, să focalizeze energiile. Sistemul se închidea atît de strîns asupra lui însuşi, încît nu mai lăsa nici o altă nădejde. Doar în budism, care a renunţat la totul.

În felul acesta, cultura khmeră nu numai că trebuia să piară mai devreme sau mai tîrziu, dar pe deasupra nici n-a fost în măsură să se răspîndească. Ne dăm seama că a stat la originea civilizaţiei siameze şi laoţiene, că i-a înrîurit profund pe chami. Dar numai pentru că aceste ţări s-au aflat mai mult sau mai puţin sub dominaţia ei şi pentru că ofereau o populare şi condiţii similare.

Eficientă pentru mediul şi factorii specifici care i-au dat naştere, civilizaţia khmeră nu putea fi pilduitoare în afara timpului şi-a spaţiului. De aceea Cambodgia se situează printre acele culturi glorioase, fără nici o îndoială, dar care nu şi-au depăşit niciodată cadrul geografic şi etnic, ca Egiptul, Japonia, Imperiul inca. În timp ce există alte focare umane, uneori mai puţin strălucitoare în realizările lor, care au fost totuşi fecunditatea însăşi: Grecia, Israelul, Iranul, Roma, China, India... aceste ţări mai mari decît ele însele, cum îi plăcea lui René Grousset să le numească.

Putem oare încerca să desluşim raţiunea care face din civilizaţii cînd ramuri minunate dar sterpe, cînd crengi încărcate de muguri şi fructe?

Ni se pare că neputinţa de a desprinde o filozofie a omului şi a rostului său le face să piară pe cele dintîi. Pe acest plan, vechea Cambodgie s-a mulţumit cu ceea ce îi dăruise India, şi chiar fără a excela în această privinţă. Nu vedem să fi formulat

în succesiunea extraordinarei dezvoltări pe care a cunoscut-o la ea Statul, o teorie a puterii sau a treburilor statului, ca aceea lăsată de Roma întregii Europe sau de China, Asiei Extrem-Orientale. În Cambodgia n-a existat niciodată o societate, ci doar juxtapunerea indefinită de celule elementare și nediferențiate. Nu structuri intermediare, deci mobile, singurele care ascund posibilități de evoluție. Nimic altceva decît un popor imens și anonim și un creier admirabil, desigur, dar, la urma urmei, adăugat: structură de polip, de stup, incapabilă de a se reproduce altfel decît prin roire și sortită unei morți inevitabile la pieirea celulei-mamă, regina.

Multe înzestrări la început, șansă de-a lungul vremurilor și, fără nici o îndoială, o operă admirabilă. Nimic însă care să rămînă după urma ei, sau aproape nimic, decît o vagă amintire. E, fără îndoială, destinul oricărei grandori fără dragoste.

Istoria khmeră își are locul său, ca orice fapt omenesc, în domeniul cunoașterii generale. Evoluția acestei societăți e o temă de reflecție fecundă pentru un sociolog.

Dar și una și cealaltă sînt de importanță secundară pentru că se află în afara marilor curente ale istoriei universale și au murit fără să rodească. Prestigiul nepieritor, moștenirea unică a vechii Cambodgii stau în monumentele admirabile care veghează în Angkor.

MOȘTENIREA UNUI TRECUT: ARTA KHMERĂ

Ne-am străduit de-a lungul acestor pagini să desprindem rațiunile interioare care au condiționat arta khmeră, făcînd din ea produsul absolut specific al acestei civilizații, incomprehensibil în afara ei.

Dar nici defectele nu lipsesc la capătul acestui bilanț. Lesne vom găsi o arhitectură mai savantă, o artă statuară mai remarcabilă, o decorație mai logică. În

celelalte creații artistice, chiar din Asia, există opere

mai încărcate de semnificaţii, cu o mai profundă rezonanţă.
La fel ca şi cultura sa, nici arta de la Angkor n-a fost o sursă de inspiraţie universală. Ne arătăm poate nedrepţi în felul acesta cu frumoasele realizări ale Cambodgiei medievale sau ale Siamului, pe care le cunoaştem atît de incomplet şi care au perpetuat uneori în chip demn tradiţiile angkoriene. Dar trebuie să recunoaştem că nu putem vorbi de o estetică khmeră, că, în orice caz, ea nu s-a putut număra printre descoperirile care se integrează pentru totdeauna experienţei umane.
Artă instinctivă, fără măsură — şi prea adesea prolixă —, fără urmaşi, de acord. Angkorul rămîne totuşi un ansamblu unic, fascinant atît pentru cine-l descoperă cît şi pentru cine-l studiază de ani de zile. Oare în acest termen de « ansamblu » rezidă secretul lui? Eu unul aş crede că da. Luată amănunt cu amănunt, arta khmeră dezamăgeşte totdeauna oarecum. Incomparabile sînt amploarea, armonia imenselor compoziţii, acest simţ al urbanismului dacă vrem. Expresie a unui întreg univers, templul-munte îşi datorează măreţia înseşi ambiţiei programului său. Datorită poziţiei sale în centrul oraşului, el se înscrie în perspective, în fugi de umbră şi lumină admirabile (*foto 26*). Din gîndul care l-a conceput îşi trage forţa de epură, puterea de simbol. Credinţa care l-a vrut i-a lăsat în pietre acea frumuseţe mişcătoare a chipului omenesc. Şi pentru că a fost însuşi timpul şi spaţiul construit, îl domină şi azi pe cel din urmă şi i-a rezistat celui dintîi, cu templele sale veşnic înălţate deasupra zărilor.
Măreţia regală a Angkor Vatului senin echilibrată; chemarea zbuciumată a Bayonului cu o sută de chipuri... dar ar trebui, ca să le dăm glas deplin, altceva decît cuvintele, ceva mai presus de imagini: icoana zorilor în pădure; strălucirea soarelui brusc ieşit din nori; tăcerea...
Rare adieri; lumini schimbătoare; răcoare grea; parfumuri indefinibile; nu atît moartea cît imobilitatea; nu tristeţe, cît reculegere. Toate laolaltă alcătuind frumuseţea pietrelor Angkorului, amintirea oamenilor care le-au dăltuit.

X. ÎNVIEREA ANGKORULUI

După părăsirea Angkorului, regiunea a rămas pustie, deoarece se afla în calea invadatorilor siamezi. Budismul, răspîndit acum în întregul regat, nu avea ce face cu vechile temple. Bonzii au ocupat, desigur, unele dintre ele, aducîndu-le modificări grosolane, dar numai Angkor Vat va fi în permanență întreținut. Restul, jefuit fără milă, a fost înghițit de junglă. La sfîrșitul secolului al XVI-lea regii cambodgieni se reinstalară pentru cîteva decade în regiune, restaurînd Angkor Vatul unde li se regăsesc inscripțiile. Cu acest prilej au început să audă vorbindu-se de ruinele fabuloase portughezii și spaniolii care începeau să frecventeze țara venind din Malacca și din Manila. Franciscanii și dominicanii portughezi îndeosebi au vizitat capitala între 1583 și 1593, lăsîndu-ne descrieri de o remarcabilă exactitate, care au fost reproduse în lucrările contemporane. Regii s-au întors însă curînd la Lovêk, iar vechea capitală a recăzut definitiv în uitare.

La începutul secolului al XIX-lea, Angkorul dispăruse atît de desăvîrșit, încît, cînd au fost traduse textele care îl menționau, nici nu se mai credea că ar mai exista. Abia în 1850, misionarul francez Charles Bouillevaux a văzut capitala, iar relatările publicate de către naturalistul Henri Mouhot în urma călătoriei sale din 1860 au atras atenția publicului european. De atunci s-au înmulțit misiunile științifice în Siam, din care, de la 1794, făcea parte provincia Angkor. Cele mai importante au fost cele ale lui Doudart de

 Lagrée, mai tîrziu ale coechipierilor săi Francis Gar-

nier și Louis Delaporte. Curînd au ajuns în Franța primele mulaje și fragmente de sculpturi, alcătuind fondul muzeului indochinez de la palatul Trocadéro. În 1907, provincia Siem Reap a fost retrocedată Cambodgiei și accesul la ea a devenit de atunci lesnicios. Școala franceză din Extremul Orient (L'École française d'Extrême-Orient), fondată în 1898, a întreprins, printre altele, studierea sistematică a ruinelor. În 1907 fusese creat organismul de conservare a Angkorului. Muzeul de la Phnom Penh, fondat în 1916 de Georges Groslier, aduna piesele izolate de artă khmeră, devenind sanctuarul acesteia.

Mulțumită imensei trude a unor Barth, Bergaigne, Aymonier, Finot și Coedès, inscripțiile khmere erau traduse și furnizau cadrul istoriei. Pionieri ca Lúnet de Lajonquière, Henri Parmentier, Georges Groslier inventariau monumentele. Lucrînd la Paris pe documentele astfel culese, Philippe Stern evoca magistral evoluția artei angkoriene, iar Pierre Dupont împingea și mai mult în timp secvența, stabilind-o pe aceea a artei pre-angkoriene.

După o perioadă eroică, în timpul căreia a trebuit, în primul rînd, să fie învinsă jungla, La Conservation d'Angkor și-a putut propune să degajeze monumentele de propriile lor ruine. Din 1933, cu concursul lui Georges Trouvé și Maurice Glaize mai cu seamă, a purces la reconstruirea lor, folosind exclusiv materialele originale. Refacerea Bayonului, a pavilioanelor de intrare de la Angkor Thom, Bakong și Banteay Samre, printre altele, sînt modele ale genului.

După cincizeci de ani de muncă, arheologii francezi au putut remite Cambodgiei devenite de curînd independentă, în 1953, un patrimoniu prestigios pe care îl descoperiseră și îl readuseseră la viață. Conștientă de această înfăptuire ca și de sarcina imensă care mai stătea în față, Cambodgia a solicitat, prin acorduri liber încheiate, ca aceștia să-și continue munca, ceea ce și face Școala franceză din Extremul Orient în contul Guvernului regal. Grație energiilor astfel conjugate, lucrările se dezvoltă necontenit și ating actualmente un volum aproape unic în aceste domenii.

Și vor trebui într-adevăr folosite mijloace excepționale dacă se urmărește salvarea Angkorului. Khmerii au

fost constructori uimitori, dar n-au strălucit niciodată prin geniul lor tehnic. Aceste imense temple-munte nu sînt, îndărătul fațadelor de piatră, decît grămezi de pămînt. Gresia utilizată e un material ușor de prelucrat, dar nu prea rezistent. Montajul prin șlefuire, uscat, fără mortar și numai cu rare agrafe metalice, nu asigură nici fixarea, nici etanșeitatea acestor veritabile castele de cărți de joc, cocoțate pe coline de nisip. Chiar perfect de-ar fi fost zidite, și templele tot n-ar fi rezistat deloc atacurilor oamenilor și vremii. După căderea Angkorului, jefuitorii au sfîrtecat templele pentru a recupera aurul păstrat în depozitele din fundații și metalul scoabelor. Apoi, mai ales, au venit copacii; tăcuți, obstinați, s-au vîrît prin încheieturi, s-au umflat, au crescut și pînă la urmă au dislocat structurile, luînd uneori cu sine în ascensiunea lor cîte un bloc smuls victimei. Prin aceste fante, prin aceste răni și spărturi, s-au infiltrat ploile, au drenat rambleurile, au ros fundațiile.

S-a și ivit necesitatea, totuși, după mai bine de patruzeci de ani de lucrări, de a se relua edificiile mai amenințate, de a le asigura buna întreținere și îndeosebi de a le demonta și de a le reconstrui integral, singura soluție care și-a dovedit eficacitatea. Este indispensabilă nu numai pentru că sînt atît de dezorganizate și slăbite încît trebuie consolidate pe structuri din beton armat, dar și pentru că în prezent, în urma unor studii desfășurate sistematic în laborator și a unor încercări efectuate la fața locului, știm că unul din cei mai perfizi inamici e apa. Impregnînd gresia după ce urcă prin capilaritate tocmai din fundații, prăvălindu-se din cer sub forma enormelor ploi musonice, ea impregnează piatra, o dizolvă, îi modifică structura, antrenează cu ea bacili care, prin reacțiile lor bio-chimice, desăvîrșesc procesul de dezintegrare care a și atins proporții dramatice. Doar o anastiloză integrală, pe tălpi de fundație etanșe, asigurînd omogenitatea zidurilor, drenarea și protejarea lor, e capabilă, dacă!..., să salveze Angkorul. Și se poate spune că orice templu care nu va fi refăcut după aceste principii în următoarele de-
 cenii e iremediabil condamnat să dispară, începînd

cu podoaba sculptată, element esenţial, pentru noi, al frumuseţii sale. Ştim actualmente cum să acţionăm, şi nu e deci decît o chestiune de timp, de mijloace şi de voinţă.

Respectul oamenilor, ca şi tehnicile cele mai avansate şi informaţia ştiinţifică cea mai strictă trebuie să se pună cu tot devotamentul în slujba Angkorului dacă vrem ca marele oraş să fie salvat.

ANEXE

PERIOADA PRE-ANGKORIANĂ

Stilurile Sambor (prima jumătate a secolului al VII-lea) — Prei Kmeng (a doua jumătate a secolului al VII-lea) Kompong Preah (prima jumătate a secolului al VIII-lea)

(Monumente principale: Sambor Prei Kuk Nord şi Sud; Phnom Bayang, Han Chei; Prei Kmeng, Pr. Phum Prasat.)

Arhitectura din secolul al VI-lea e aproape necunoscută, dar la Sambor, între 600 şi 630, apar importante ansambluri de turnuri din cărămidă, cu decor cizelat în cărămidă sau pe gresia de la porţi. O dată cu fărîmiţarea puterii politice, această arhitectură sărăceşte şi pînă la sfîrşitul secolului al VIII-lea nu mai întîlnim decît turnuri-sanctuar izolate. Lintourile de la Sambor, de inspiraţie indiană, reproduceau un arc de lemn primitiv, decorat cu medalioane cu personaje şi înghiţit la extremităţi de monştri fantastici (*foto 57*). Treptat, arcul e acoperit cu frunziş decorativ, şi înseşi medalioanele devin ornamente florale. Colonetele sînt rotunde, decorate discret cu ghirlande naturaliste, apoi cu frunze prezentate în plan. Zidurile sînt ornate cu edificii figurate adăpostind personaje divine. Tradiţia statuară din Fu-nan se menţine de-a lungul întregului secol al VI-lea, dar din ce în ce mai sărăcită. Această artă renaşte la Sambor cu admirabile opere de o măreţie senină şi culminează în timpul perioadei de la Prasat Andet (între 657 şi 681), care marchează apogeul sculpturii khmere (*foto 56*). Declinul e la fel de prompt în cursul perioadelor următoare, cînd tratarea devine stereotipă.

Stilul Kulên (începutul secolului al IX-lea)

(Monumente principale: grupul central de la Sambor, Pr. Prei Prasat, B. Prei Nokor, templele din munții Kulên.)

Arta a fost profund înnoită prin împrumuturi din trecut și din străinătate (Java și Champa), Angkorul și monumentele regale vor deveni modele unice. Arhitectura adoptă definitiv turnul pe plan pătrat, încununat cu etaje uniform descrescînde, dar reproducînd ordinea corpului principal al edificiului. Acum apare probabil și templul-munte. Lintourile, de o admirabilă bogăție inventivă, se umplu de mici personaje, însuflețite de o viață intensă. Compoziția lor e dinamică și pare a irumpe spre exteriorul cadrului (*foto 58*). Coloneta este cel mai adesea octogonală, cu frunze și inele decorative logic ierarhizate. Timpanele sînt, în general, ornate cu mari personaje divine. Statuile regăsesc ceva din admirabilul modeleu arhaic, dar cad iarăși destul de repede în convențional. Arcul de susținere din piatră care le încercuia dispare cel mai adesea, și doar proptele camuflate în formă de măciucă le mai asigură sprijinul din ce în ce mai puțin necesar. Veșmintele se stilizează: îndeosebi șorțul bărbătesc e drapat pe coapsa stîngă în formă de buzunar și recade frontal în formă de ancoră.

Stilul Rolûos (ultima treime a secolului al IX-lea)

(Monumente principale: Preah Kô (879), Bakong (881) și grupul de la Rolûos; monument de tranziție: Lolei (893.)

Cîmpia de la nordul Marilor Lacuri devine inima țării. Preah Kô grupează șase turnuri pe o terasă. Bakong e primul mare templu-munte, cu ale sale cinci etaje din gresie; turnurile-sanctuar sînt însă tot din cărămidă. Lintourile poartă cîte o ramură înfrunzită ieșind de la extremitățile unui motiv central figurat și terminîndu-se aproape totdeauna în cap de
 nâga. Sub ea atîrnă frunze în formă de croșet. Timpa-

nele sînt decorate cu personaje divine înconjurate de asistenții lor și șezînd sub edificii ușoare. Decorul, tratat într-un stuc gras, e de-o bogăție aproape barocă și, pe un fond uniform, creează un joc de arabescuri somptuoase. Frumoase ornamente vegetale cu inele cizelate și delicați lotuși albaștri se desfășoară pe pilaștri. Basorelieful pe gresie apare la Bakong *(foto 12)*. Sculptura are un caracter hieratic foarte accentuat, cu modeleu cărnos și destul de convențional. Bărbații, cu bărbi, poartă un șorț scurt cu buzunar fals pe coapsă, căzînd în formă de ancoră, și deseori, pe reliefuri, numeroase centuri de orfevrărie *(foto 11)*. Femeile poartă o fustă lungă cu pliuri adunate în față, răsfrînte deasupra cordonului în formă de buzunar, înnodate lateral, unde se lasă un clin triunghiular, de asemenea plisat.

Stilul Bakhèng (ultimii ani ai secolului al IX-lea, primii ani ai secolului al X-lea)

(Monumente principale: Bakhèng (893), Phnom Bok, Phnom Krom; monumente de tranziție: Baksei Chamkrong, Prasat Kravan (921). Prasat Bei, Mebonul oriental.)

Templul-munte ia o și mai mare amploare la Phnom Bakhèng, încununat cu cinci turnuri de gresie, așezate patru în pătrat și unul la mijloc. Deși de dimensiuni mai modeste, Baksei Chamkrong, de la finele acestei perioade, e o capodoperă de compoziție arhitecturală *(foto 15)*. Lintourile dovedesc mai puțină fantezie, iar centrul ramurii tinde să se încovoieze sub greutatea unui frumos motiv figurat. Fiecare tronson al colonetelor e decorat de o parte și de alta cu inele, cu cîte o frunză văzută din față mărginită de cîte două semifrunze. Decorul e tot mai frecvent tratat pe gresie, cu o precizie și o ușurință remarcabilă, impuse de noul material.

Statuile încremenesc: a dispărut orice poziție a corpului sprijinit pe un singur picior și cu șoldul scos în afară; frontalitatea e absolută. Rigiditatea trăsăturilor feței e încă și mai accentuată prin incizii care le subliniază. Veșmîntul masculin constă dintr-un șorț scurt plisat cu dublă clapă frontală în

formă de ancoră. Veșmîntul feminin, de asemenea în întregime plisat, se răsfrînge într-o clapă circulară peste centură; aceasta e împodobită cu pandantive. Admirabile basoreliefuri pe cărămidă au fost păstrate la Prasat Kravan *(foto 9)*.

Stilul Koh Ker (al doilea pătrar al secolului al X-lea)

(Monumente principale la Koh Ker.)

Capitala se mută deocamdată la Koh Ker. Materialul dominant e tot cărămida. Templul-munte se ridică la o înălțime considerabilă; săli lungi, acoperite în șarpantă, îmbogățesc compoziția arhitecturală. Lintourile sînt reliefate prin foarte frumoase motive centrale, reprezentînd în cele mai multe cazuri un zeu călare. Arta statuară, aproape totdeauna de mari dimensiuni, învederează căutări remarcabile și năzuiește să exprime mișcarea: grupuri colosale păzesc împrejurimile templului. La fețe, arcadele sprîncenelor sînt continue, orizontale, aproape tăioase; ochii, gura, sînt subliniate prin trăsături incizate; barba și părul tratate în puncte pe tîmple, ca și numeroasele bijuterii, sînt remarcabile. Drapeul în formă de buzunar pe coapsă tinde să dispară la statuile masculine *(foto 59)*.

Stilul Banteay Srei (al treilea pătrar al secolului al X-lea)

(Monumente principale de tranziție: Prè Rup (961); Banteay Srei (967) și numeroase mici temple la nord și la nord-est de Angkor.)

O dată cu revenirea capitalei la Angkor, arhitectura înregistrează progrese decisive la Prè Rup (*foto 14*). Turnurile-sanctuar, în număr de cinci, sînt din cărămidă, dar utilizarea gresiei se extinde. Pe primele gradene ale templelor-munte apar săli lungi acoperite în șarpantă, care vor deveni mai tîrziu galerii continue. Lintourile provin din stilul precedent, cu personajele însă ceva mai mici și mai însuflețite. Pe panourile turnurilor se înscriu mari divinități protectoare sub
 arcaturi (*foto 2*). Timpanele, adesea triunghiulare,

pentru a cadra cu acoperişurile în şarpantă, primesc un superb decor floral (*foto 17*). Stucul acoperă încă faţadele. La Banteay Srei totuşi gresia e utilizată în exclusivitate pentru structură. Colonetele pot redeveni rotunde, imitîndu-se trecutul. Divinităţile de pe panourile murale, tratate în altorelief foarte accentuat, sînt de un mare rafinament (*foto 19*). Pe frontoane se desfăşoară adevărate scene în basorelief, de un echilibru excepţional (*foto 18*). Decorul sculptat e la fel de bogat şi de sigur ca şi scenele narative (*foto 19*). Lintourile atestă numeroase împrumuturi din stilurile mai vechi (mai ales din cel de la Preah Kô), iar decorul lor este de cele mai multe ori anecdotic (*foto 20*). Chipurile statuilor păstrează caracteristicile stilului de la Koh Ker, dar sînt scăldate parcă de har (*foto 16*). Trupurile feminine reiau uneori costumul drept din secolul al IX-lea. De asemenea, şorţul bărbătesc poate imita vechiul drapeu în formă de buzunar pe coapsă.

Stilul Khleang (ultimii ani ai secolului al X-lea şi prima jumătate a secolului al XI-lea)

(Monumente principale: Khleang, Phimeanakas (c.970), Palatul (regal, Ta Kèo (c.1000), Preah Vihear.)

Templul-munte, în întregime din laterit şi gresie, se înalţă din ce în ce mai îndrăzneţ cu Phimeanakas şi mai ales cu Ta Kèo (*foto 22*), încununate cu cinci turnuri şi înconjurate de o galerie perimetrală la primul etaj. Lintourile, sobre, ba chiar sărace, sînt prevăzute în genere cu cîte un cap de monstru în centru. Colonetele, constant octogonale de-aici înainte, sînt decorate cu mici frunze zimţate. Arta statuară moşteneşte modeleul anterior, îndulcindu-l însă. Idolii feminini sînt îmbrăcaţi într-o fustă foarte fin plisată, cu betelia frontală răsfrîntă deasupra unei centuri. Costumul masculin păstrează uneori drapeul în formă de buzunar dublu pe ambele coapse. Frontoanele, deseori încă triunghiulare, sînt ornate sobru cu frumoase motive vegetale.

Stilul Baphuon (mijlocul secolului al XI-lea)

(Monumente principale: Vat Ek, Vat Baset, Baphuon, Mebonul occidental, Phimai, Prasat Khna Sen Kèo.)

Baphuon, templu-munte, atinge dimensiuni colosale și o mare complexitate: la fiecare etaj e înconjurat de galerii punctate de pavilioane axiale și de colț. Perfecțiunea decorului e remarcabilă. Basorelieful reapare sub formă de panouri care împodobesc edificiile (*foto 23*). Lintourile poartă scene figurate în același spirit, în vreme ce, prin opoziție, frontoanelor nu li se aplică decît ornamente vegetale. Colonetele, cu inele multiple, nu mai au o structură organică. Arta statuară, din gresie sau bronz, domină toate stilurile angkoriene precedente și e cea mai frumoasă din această perioadă (*foto 24*). Chipurile masculine, purtînd barbă și mustață incizate ca și părul, sînt de o frumusețe calmă. Corpurile feminine dobîndesc o grație de liană. Fusta, în întregime plisată, e net montantă în spate; poalele anterioare îi sînt drapate ca o coadă de pește (*foto 21*).

Stilul Angkor Vat (prima jumătate a secolului al XII-lea)

(Monumente principale: Angkor Vat (1113–1150); Thommanom, Beng Mealea; Chau Say Tevoda, Banteay Samre.)

Angkor Vat reprezintă apogeul templului-munte (*foto 28*), unde se desfășoară galeriile de contur, scări și pasaje acoperite între terase, o galerie consacrată în întregime reliefurilor. Lintourile sînt oarecum supraîncărcate cu scene narative, dar frontoanele pot fi admirabile, cu compoziții puternice completate de semifrontoanele care flanchează galeriile laterale (*foto 29*). La sfîrșitul stilului, ramura înfrunzită de pe lintouri e deseori înlocuită cu croșete de frunziș paralele. Colonetele, cele mai încărcate din arta khmeră, nu mai sînt decît o succesiune de inele ornate. Sculptura decorativă devine draperie, totdeauna rafinată, adesea însuflețită de personaje (*foto 31*). Basoreliefurile sînt tratate în imense panouri continue (*foto 6*), în genere într-un singur registru. Figura omenească, dimpotrivă, e destul de posacă. Fețele, pătrate, cel mai adesea imberbe la bărbați, sînt convenționale. Femeile au

o buză îmbufnată, exagerat de groasă, pe care numeroasele bijuterii nu o pot compensa. Fusta, plisată, păstrează «coada de pește». *Apsaras*-ele în relief, dimpotrivă, înveșmîntate în ușoare țesături înflorate, cu poale ample fluturînd într-o parte și-n alta, sînt fermecătoare; poartă tiare delicate de orfevrărie cu vîrfuri multiple (*foto 25*).

Stilul Bayon (ultimul pătrar al secolului al XII-lea, primii ani ai secolului al XIII-lea)

(Monumente principale: Banteay Kdei (1181), Ta Prohm (1186), Preah Khan de la Angkor (1191), Ta Som, Ta Nei; incinte și porți de la Angkor Thom, Banteay Chmar; Bayon, Terasele regale.)

În realitate, acest stil se împarte în cel puțin trei perioade, din pricina reluărilor și adăugirilor multiple care se suprapun la fiecare templu. Arhitectura dezvoltă imense temple aplatizate (*foto 4*), complicate necontenit cu alte adaosuri. La începutul celei de-a doua faze a stilului apar «aleile cu giganți» (*foto 42*), apoi pavilioanele de intrare și turnurile ornate cu chipuri (*foto 41*). Bayonul (pe la 1200) beneficiază de toate aceste descoperiri și rămîne un templu-munte unic cu masivul său central circular și pădurea de turnuri cu chipuri (*foto 49*). La sfîrșitul stilului, lintoul e ornat în genere cu croșete de frunziș alternate și cu cîte un bot de monstru la partea inferioară a compoziției. Decorația, executată deseori prea de mîntuială, degenerează supărător (*foto 54*). *Apsaras*-ele evoluează de-a lungul întregii perioade. La început, ele poartă în general o coafură conică și costume cu poale laterale fluturînde. La sfîrșit, adoptă tiara de la Angkor Vat, deși simplificată, iar buzele lor schițează un surîs corespunzător celui al artei statuare. Basoreliefurile, care la Bayon ocupă două galerii, derulîndu-se și la Banteay Chmar pe suprafețe considerabile, tind să multiplice registrele suprapuse și chiar să schițeze încercări de perspectivă aeriană (*foto 45, 46*). Repertoriul se înnoiește și evoluează către naturalism, dar din nefericire calitatea execuției scade. Arta statuară neglijează corpul, concentrîndu-se asupra fețelor, profund mistice (*foto 44*). Figurile lui Buddha sînt din ce în ce mai frecvente, atestînd schimbarea cultului.

ICONOGRAFIA KHMERĂ

Zeii sînt întruchipaţi în arta khmeră sub formele tradiţionale create de plastica indiană. Diferă doar stilul şi poate semnificaţia profundă a temelor, deoarece khmerii au folosit aceste forme pentru a-şi exprima propriile lor concepţii. De unde rezultă că, în definitiv, alegerea cutărui pasaj din epopei şi din textele religioase hinduse trebuie să se fi făcut mai ales în funcţie de istoria unui rege sau de cultul dominant în cutare epocă, decît din perspectiva indiană propriu-zisă (care, la rîndul ei, a evoluat mai mult decît ne-o închipuim).

Hinduismul

Vastul complex de credinţe, exegeze şi rituri elaborat de-a lungul genezei indiene, tinde a se organiza în jurul a două figuri dominante: Çiva şi Vişnu. Dacă cel dintîi, creator al Energiei universale, domină neîndoios, cel de-al doilea şi-a atras poate în mai mare măsură sufletele excepţionale. E de notat, în plus, ca un element caracteristic pentru tendinţele profunde ale khmerilor, că numai formele benefice ale zeilor hinduşi au fost adorate în vechea Cambodgie, care a dovedit pe de altă parte şi o mare sobrietate şi o desăvîrşită castitate în efuziunile sale plastice.

Çiva (Prielnicul), zeu al creaţiei ca şi al distrugerii, deoarece viaţa naşte din moarte, n-a fost niciodată adorat la Angkor sub aspectele sale teribile. Reprezentarea lui cea mai curentă e *linga*, din piatră sau din metal, care e un falus ce străpunge un piedestal, simbol al pămîntului, energia feminină. E, prin urmare, un semn evident al puterii creatoare, al energiei

universale, şi de asemenea al axei în jurul căreia se roteşte lumea. În epoca pre-angkoriană, *linga* e voit naturalist şi pecetluit uneori cu chipul omenesc al zeului: mai tîrziu se stilizează şi aspectul lui de pivot cosmic pare esenţial.

Sub formă omenească, zeul e reprezentat ca un tînăr cu coc greu edificat din cozi buclate, cu un al treilea ochi frontal *(foto 24)*. El ţine tridentul (trăsnetul), atributul său prin excelenţă, sau şiragul de mătănii al meditaţiilor ascetice ori un lotus — principiu al incoruptibilităţii. Rareori îl întîlnim cu cinci feţe şi zece braţe, ca în India, unde prin aceasta se urmărea semnificarea atotputerniciei sale. E încins pe şale cu o piele de tigru. Călăreşte pe taurul alb Nandin.

Soţia lui (reflexul carnal al puterii sale) este Srî (Sfînta), numită şi Devî (Zeiţa, prin excelenţă) Umâ, Pârvatî (Fiica Muntelui) etc. Şi ea poartă o cunună de cozi buclate şi posedă două sau patru braţe care ţin atributele soţului său. E aşezată frecvent pe coapsa stîngă a acestuia. Sub forma ei teribilă, cu multiple braţe în care agită tot atîtea arme, şi călare pe un leu, ea îl doboară pe demonul — *asura* — Mardanî, şi a fost foarte populară în Cambodgia pre-angkoriană. În Cambodgia, unul din episoadele preferate din viaţa zeului e acela care-l arată pe gigantul Râvana încercînd, zadarnic desigur, să clintească muntele Kailâsa unde tronează Stăpînul. Pe lîngă soţia legitimă, Çiva poate fi acompaniat de zeiţa Gangâ — Gangele — pe care a adăpostit-o în părul său. Cultul lui Çiva e deseori asociat celui al lui Agni (Focul) şi celui al lui Sûrya (Soarele), simbolizînd amîndoi lumina cosmică şi fertilitatea.

Vişnu, zeu binefăcător, păstrător al creaţiei, atrage evident aspiraţiile omeneşti. A cunoscut o mare răspîndire în Cambodgia, deoarece cultul său a favorizat vocaţiile mistice, iar în jurul lui s-au grupat episoade alegorice deosebit de atrăgătoare.

E reprezentat în genere ca un bărbat desăvîrşit de armonios, purtînd pe cap o mitră cilindrică şi avînd patru braţe în care ţine scoica, discul, pămîntul — figurat printr-o sferă sau un lotus şi măciuca — sau spada. Călăreşte cel mai adesea pe pasărea fantastică Garuda, vrăjmaşa şerpilor, care s-a bucurat de o extraordinară favoare în Cambodgia *(foto 9)*.

Vişnu culcat pe şarpele Ananta, stăpîn al apelor originare, şi cufundat în somnul cosmic e tot atît de popular la Angkor, căci întîlneşte vechile culte indigene consacrate geniilor ofidiene ale apelor izvoare ale vieţii. Din buricul lui a crescut un lotus

unde tronează Brahmâ, zeu al Creaţiei. Zeii vin să-l implore pe Vişnu să iasă din acest repaus pentru a elibera lumea de forţele răufăcătoare *(foto 32)*. Vişnu prezidează la baterea Oceanului atît sub forma sa umană cît şi sub forma ţestoasei Kûrma, reazimul Universului *(foto 6)*. Soţia lui, Lakşmî (Frumuseţea), posedă, ca şi el, patru braţe care ţin atributele zeului, sau lotuşi şi «fructul lui Lakşmi». Vişnu mai e cunoscut la Angkor şi sub forma mistreţului-om Varâha, care-o ţine pe zeiţa Pămîntului în braţele sale; ori sub aspectul groaznic al omului-leu Nrisimha devorînd un nelegiuit care l-a sfidat; sau, deghizat în pitic, obţine de la un rege îngîmfat pămînturile pe care le va putea acoperi din trei paşi, adică universul. Printre aceşti *avatâra* sau încarnări succesive, cele mai celebre au fost două, a lui Krishna şi a lui Râma. Krishna e deseori arătat ţinînd într-o mînă un munte ca să-şi adăpostească soţii păstori surprinşi de furtună. Râma trebuie să lupte ca să-şi recucerească soţia Sîtâ, răpită de demonul Râvana *(foto 20)* şi deţinută în Ceylon. Ajunge acolo graţie armatei sale de maimuţe comandate de Sugrîva şi Hanumant.
Într-un frapant exemplu de eclectism khmer, sculptorul pre-angkorian i-a combinat pe Çiva şi pe Vişnu într-o figură care a cunoscut o foarte mare preţuire. E Harihara, care topeşte într-o singură fiinţă pe Hari (Fiara): Vişnu şi Hara (Cel care bucură): Çiva, identificabil în jumătatea din dreapta a corpului, după buclele sale, jumătatea de ochi frontal şi pielea de tigru *(foto 56)*.

Brahmâ, a treia figură — destul de teoretică — a *trimûrti*-ei sau triadei supreme, după Çiva şi Vişnu, n-a jucat decît un rol secundar la Angkor, în afara episoadelor în care îi e asociat lui Vişnu. Dar e deseori reprezentat în cel de-al treilea turn al templelor vechi, închinat celor trei stăpîni ai Universului. Animalul său de călărie este gîsca sacră *hamsa*. În arta statuară are patru feţe, simbol al omniştiinţei sale *(foto 59)*. Soţia lui, Sarasvatî, zeiţă a ştiinţei, îi e deseori substituită şi pare a se fi bucurat de mai multă popularitate.

Suryâ, Soarele, în afara rolului său pe lîngă Çiva, a fost foarte cultivat de către khmeri, cel puţin în Cambodgia pre-angkoriană. El a venit din India cu veşmîntul caracteristic: tunică lungă şi încălţări cu carîmb înalt. În epoca clasică îşi află locul în rîndul simbolurilor cosmice *(foto 32)*; urcat în carul solar şi în simetrie cu Candra, Luna.

Indra, zeu al atmosferei dintre cei mai vechi în India, şi mai cu seamă Rege al Zeilor, a cunoscut o preţuire considerabilă în Cambodgia unde regele, după pilda sa, domneşte peste oameni. E totodată zeul ploilor binefăcătoare pe care le face să cadă călărind pe elefantul său cu multe capete Airâvata. Într-adevăr, întreaga Indie, şi după ea Cambodgia, a comparat norii cu elefanţi care se joacă în spaţiu. Indra, în sfîrşit, e cîrmuitorul Lokapâlilor, sau al regenţilor spaţiului şi ai lumii, care figurează în partea de răsărit a templelor.

Yama (Geamănul), suveranul Infernurilor, prezidează cu cele opt braţe ale sale care ţin armele justiţiare, la judecata morţilor *(foto 36, 37)*.
Şi alte nenumărate divinităţi populează templul. Aşa sînt, de exemplu, zeii *(deva)* asociaţi zeilor subterani *(asura)* în scopul baterii Oceanului; primii se pot recunoaşte după ochii migdalaţi şi coifurile lor conice *(foto 41)*, iar ultimii după aspectul lor îngrozitor, ochiul rotund, coifurile de orfevrărie *(foto 42)*. *Dvarapâla* sau «paznicii porţii» protejează ieşirile sanctuarului *(foto 40, 54)*. *Gandharva*, cîntăreţi şi muzicanţi cereşti, şi soţiile lor, *apsaras*-ele, născute din spuma Oceanului bătut *(foto 6)*, înveselesc cu muzica şi cîntecele lor lăcaşul divin *(foto 48)*. *Nâga*, divinităţi ofidiene ale apelor, s-au bucurat de un succes extraordinar în Cambodgia, deoarece s-au suprapus, sub forma lor indiană, celor mai vechi culte locale. Ele constituie, în această privinţă, corespondentul dragonilor chinezi. Regii de la Angkor pretindeau că descind din unirea dintre un prinţ indian exilat şi fiica regelui *Nâga* băştinaş, care i-a dat de zestre pămîntul cambodgian după ce a băut apele care îl acopereau. Nâga e o adevărată obsesie a artei khmere, de la tema, repetată pînă la saţietate, a baterii Oceanului pînă la cel mai mic element arhitectural care se pretează la folosirea lui: balustradă, ţiglă pentru crestă de acoperiş etc. *(foto 40)*. Adoptarea budismului, în care a fost naturalizat tot atît de lesne graţie asocierii cu un episod din viaţa iluminatului, n-a dăunat prestigiului său, ba dimpotrivă.

Budismul

În arta khmeră, budismul şi-a păstrat iconografia şi majoritatea formulelor sale plastice indiene, provenind şi ele în parte din arta helenistico-romană.

Buddha se distinge după pieptănătura sa buclată, după o proeminenţă craniană tratată ca un coc, un semn frontal, urechi cu lobi alungiţi, tot atîtea peceţi fizice atestîndu-i predestinarea. Atitudinile sale cele mai frecvente în Cambodgia sînt: în picioare, exprimînd « lipsa lui de teamă» prin gestul celor două mîini ridicate în faţă; sau predicînd, schiţînd cu una dintre mîini gestul argumentării; sau luînd pămîntul martor al rezistenţei sale la ispitele infernale, în care scop îl atinge cu degetele; sau, în sfîrşit, în meditaţie, şezînd în poziţia croitorului (lotus), cu mîinile odihnindu-i-se în poale. Pe cînd medita astfel şi în vreme ce se vestea o furtună ameninţătoare, regele şerpilor Nâga, Mucilinda, a venit şi, fără să-l tulbure pe maestru, s-a încolăcit în chip de scaun sub şezutul lui şi l-a adăpostit sub gluga lui desfăşurată. Admirabilă formulă plastică pe care Cambodgia nu conteneşte să o folosească *(foto 60)*. Scenele din viaţa lui Buddha sînt rare înaintea lui Jayavarman al VII-lea. Atunci se întîlnesc, pe lintouri şi îndeosebi pe frontoane, episoadele cele mai populare: «Marea Plecare», cînd viitorul buddha fuge de plăcerile palatului său princiar; «Tăierea Părului», prin care prinţul renunţă la viaţa mondenă; «Asaltul Mârei», căruia Buddha îi ţine piept, în pofida furiei armatelor dezlănţuite şi a frumuseţii fiicelor Răului; în sfîrşit, diferitele predici în cursul cărora Iluminatul îşi expune metoda de eliberare psihologică. Triumful momentan al doctrinelor Marelui Vehicul a dus, sub Jayavarman al VII-lea, la multiplicarea figurilor de bodhisattva sau buddha viitori care, prin eliberarea lor, dau timpul înapoi pentru a-i ajuta pe oameni să găsească drumul cel bun. Avalokiteçvara a fost cel mai popular dintre aceşti mîntuitori *(foto 44)*. După căderea Angkorului, doctrina cea mai austeră a aşa-numiţilor *theravâda* (sau a Bătrînilor) s-a mărginit cu stricteţe la figura lui Buddha în meditaţie, predicînd sau stînd fără frică şi de asemenea la aceea a lui Buddha rege al Universului. O înconjurau statui de credincioşi *(foto 55)*.

NOTIȚĂ
DESPRE NUMELE PROPRII ȘI PRONUNȚAREA LOR

Am căutat să reducem la minimum folosirea cuvintelor străine, îndeosebi a termenilor tehnici. Cei pe care a trebuit să-i păstrăm, ca și numele proprii, au fost transcriși în modul cel mai simplu.

Pentru pronunțare se va nota că:

ch se pronunță «ci»

j — «dj»

ç — «ș»

Adoptînd o uzanță indiană, regii khmeri și-au luat aproape toți un nume compus cu epitetul *varman*: «protejatul» și un prim termen care evocă în genere o divinitate. De exemplu: Indra-varman: «Protejatul lui Indra»; Sûrya-varman: «Protejatul lui Sûrya» (Soarele); Jaya-varman: «Protejatul victoriei» etc.

Uzanța pretinde ca monumentele de la Angkor să fie desemnate cu numele pe care li le-au dat cambodgienii moderni și care au fost culese de primii călători europeni. Aceste nume amintesc uneori cu o persistență tenace vechile denumiri sanscrite de temple sau orașe: de exemplu Lolei cu ultima silabă din: Hariharâlaya. Cel mai adesea ele evocă, și chiar cu o anumită precizie, fondatorul, dedicația sau menirea antică a edificiului. Beng Mealea: «Iazul lui Mealea» (numele în tradiția modernă al lui Sûryavarman al II-lea, ctitorul monumentului); Phimeanakas: «Palatul celest» (vechiul palat regal al regilor de la Angkor); Preah Kô: «Vaca sacră» (Taurul lui Çiva întîlnit lîngă templu); Preah Vihear: «Sfînta sihăstrie»; Prè Rup: «A întoarce trupul» (rit funerar); Ta Kèo: «Strămoșul Kèo»; Ta Prohm: «Strămoșul Brahmâ» etc.

Se va remarca frecvența la inițială a particulelor *ba* și *me* care înseamnă respectiv «tată» și «mamă» în môn-khmer. Par a

fi fost aplicate, de către cambodgieni, cea dintîi templelor-munte simbolizînd Pămîntul: astfel Ba-khèng; Ba-kong; Ba-phuon; Ba-yon, iar cea de-a doua monumentelor dedicate mai ales cultului apelor: cele două Me-bon (*bon* din sanscritul *punya*: «graţie», deci «Mama graţiilor»), care sînt situate în centrul celor două mari lacuri artificiale de la Angkor.
Alte nume, în sfîrşit, sînt pur descriptive: Angkor Thom: «Angkor cel mare» (Angkor din sanscritul: *nagara*: «oraşul»); Angkor Vat: «oraşul (devenit) o mînăstire» (deoarece oraşul a fost transformat în mînăstire budistă de către regii cambodgieni din secolul al XVI-lea; Banteay Chmar: «Citadela îngustă» (din pricina îngustimii ei); Banteay Kdei: «Citadela chiliilor» (devenit tot mînăstire budistă); Banteay Srei: «Citadela femeilor» (date fiind micile sale dimensiuni); Khleang: «Prăvălia» (dimensiuni neobişnuite ale interiorului); Rolûos: numele unui copac care se găseşte sub formă de tufe pe lîngă ruine etc.

	Lumea mediteraneană	
138	Antonin cel Pios	Palmira
224	*Sasanizii*	Gesiphon
306	împăratul Constantin cel Mare	Arcul lui Constantin
379	împăratul Theodosie	Santa Maria Maggiore
410	*Alaric jefuieşte Roma*	Tag-i-Bostan
450	*Atila în Galia*	Mausoleul Gallei Placidia
511	Moartea lui Clovis	
527	împăratul Justinian	Sf. Sofia
		San Vitale de la Ravenna
558	Clotariu, unic rege	Sf. Apolinarie
590	Papa Grigorie cel Mare	S-a înfiinţat Luxeuil
622	*Hegira*	
	Cuceririle arabe	Fostat
	Sfîrşitul Sasanizilor	Moscheea din Amor
		Moscheea din Keruan
711	*Arabii în Spania*	Moscheea din Damasc
765	Califii Omeyazi	Moscheea din Córdoba
800	Carol cel Mare	Aix-la-Chapelle
	Harun-al Raşid	Samarro
865	Carol cel Pleşuv	Moscheea din Ibn-Tulun
881	Carol cel Gros	
		S. Pedro de la Nove
	Invaziile maghiare	

Imperiul khmer

	Fu-Nan	*Expansiunea indiană*
225— 243	regele Fan Cian	*Arta Fu-Nan*
243— 287	regele Fan Giun	
357	regele Cian-tan	Oc-èo
400— 420	regele Kaundinya	
484— 514	regele Jayavarman	
514— 539	regele Rudravarman	
		Stilul A din Phnom-Da
	Tchen-la	Stilul B din Phnom-Da
	Bhavavarman uneşte Fu-nan *şi Tchen-la*	*Arta Khmeră*
600	regele Chitrasena	
616— 635	regele Içanavarman	Stilul Sambor
636— 656	regele Bharavazman II	Stilul Prei Kmong Stilul Prasat Andet
657— 681	regele Jayavarman I	Stilul Kompong Preah
	Fărămiţarea lui Tchen-la *Imperiul angkorian*	
802— 850	Jayavarman II *Angkor, centrul imperiului*	Stilul Kulên monumentele Kulên
877— 889	regele Indravarman capitala Rolûos	Stilul Rolûos **879** Preah Ko **881** Bakong
889— 900	regele Iaçovarman *capitala în jurul* *Bakhêng-ului*	**893** Lolei (tranziţie) Stilul Bakheng Phnom, Bakheng, Krom şi Bok

Lumea mediteraneană

912	Ducele Rollon	Stilul Cluny
922	Robert Capet	
962	împăratul Othon I	
969	califii Fatimizi	este întemeiat Cairo
	regele Ştefan al Ungariei	Universitatea El-Azhar
987	Hugo Capet, rege	Daphni
999	papa Gerbert	
1031	regele Henric I	
1042	Eduard Confesorul	Conques
1066	*Hastings*	S.M. de Ripoll
		Trinitatea din Caen
1085	*Luarea Toledo-ului*	Ispahan
1099	*Căderea Ierusalimului*	Compostella
1147	Cruciada a II-a	Mînăstirea Cluny
		Vézelay, Moissac
1152	Frederic Barbarossa	Autun
1154	regele Henric II	St. Denis
		Leon, Paris
1180	regele Philippe-Auguste	Canterbury
1189	cruciada a III-a	Bourges
1198	Richard Inimă de leu	Chartres
1204	cruciada a IV-a	
1226	regele Ludovic cel Sfînt	Reims
	Mongolii în Rusia	Amiens
	Marco Polo în China	Ste. Chapelle
1285	Philippe cel Frumos	Colonia
1295	cade St.Jean d'Acre	Ste. Cécile d'Albi

900—		
921	regele Harşavarman I	**921** Kravan (tranziţie)
922—		
925	regele Içanavarman II	Baksei Chamkrong (tranziţie)
921—	uzurp. Jayavarman IV	Stilul Koh Ker
941	*capitala Koh Ker*	monumentele de la Koh Ker
944—	Râjendravarman capitala	**961** Prè Rup
968	în jurul lui Prè Rup	
	Războaie cu Champa	Stilul Banteai Srei
968—		
1001	regele Jayavarman V	**967** Banteay Srei
		Stilul Khleang
	capitala la Angkor Thom	Phimeanakas
1010—		
1050	regele Suryavarman I	Ta Kèo
	dominare asupra Siamului şi Malaeziei	Vat Ek, Vat Baset (tranziţie)
1050—		
1066	Udayâdityavarman II	Stilul Baphuon
1066—		
1080	regele Harşavarman II	Baphuon, Mebon occidental
	Dinastia Mahidarapura	
1080—		
1107	regele Jaravarman VI	Vat Phu, Phimai (tranziţie)
1113—		
1150	regele Sîryavarman II	Stilul de la Angkor Vat
	dominarea Siamului, a Champei, Malaeziei şi Laosului	Angkor Vat, Beng Mealea
		Banteay Samre, Chau Say Tevoda, Preah Pithu
1177	Chamii jefuiesc Angkor-ul	
1181—		Stilul Bayon
1219	regele Jayavarman VII	Banteay Kdei, Ta Prahm
	Cucerirea Champei	Preah Khan, Neak Pean
		Angkor Thom, Bayon
		Terase regale
	Răspîndirea budismului therâvada	
	Dislocarea puterii khmere	
	Formarea principatelor thai	*Arta budistă therâvada*
1296	*Vizita lui Ceu Ta-kuan*	

BIBLIOGRAFIE

Bibliografia fundamentală asupra Indochinei este cea din: J. F. EMBREE şi L. O. DOTSON: *Bibliography of the Peoples and Cultures of Mainland Southeast Asia*, New Haven, Yale University, 1950.
În genere, aproape toate lucrările ştiinţifice referitoare la Cambodgia veche au apărut în publicaţiile scoase de l'École française d'Extrême-Orient, fie în al său *Bulletin* (Hanoï apoi Paris, începînd din 1901), fie în diverse colecţii de monografii. Inscripţiile khmere au fost editate de A. BARTH: *Inscriptions sanscrites du Cambodge*, Paris, Imprimerie nationale, 1885, apoi de A. BERGAIGNE: *Inscriptions sanscrites du Cambodge*, Paris, Imprimerie nationale, 1893, în sfîrşit de G. COEDÈS: *Inscriptions du Cambodge*, Hanoï şi Paris, E.F.E.O., 1937—1967, 8 vol. apărute. În aceste publicaţii se vor putea găsi toate referinţele de amănunt necesare.
Pentru geografie, în afara geografiilor generale ca J. SION: *L'Asie des Moussons*, în *Géographie générale* de Vidal de La Blache, vol. IX, Paris, A. Colin, 1928—1929, 2 vol., sau aceea a lui P. GOUROU: *L'Asie* în *Les Cinq parties du Monde*, Paris, Hachette, 1959, ed. a II-a, se va utiliza cu folos E.H.C. DOBBY. *Southeast Asia*, Londra, University of London, 1951, ed. a II-a. Trebuie citit şi remarcabilul studiu al lui P. GOUROU: *La Terre et l'Homme en Extrême-Orient*, Paris, A. Colin, 1940, ed. a II-a. Asupra Cambodgiei a apărut de curînd un studiu de bază: J. DELVERT: *Le paysan cambodgien*, Haga şi Paris, Mouton, 1961. Cea mai bună introducere în ambianţa cambodgiană rămîne: GEORGES GROSLIER: *Eaux et Lumières*, Paris, Ed. Géographiques, Maritimes et Coloniales, 1931. Singurul studiu de ansamblu asupra civilizaţiei khmere este în prezent compilaţia lui: L. P. BRIGGS: *The Ancient Khmer*

Empire, Philadelphia, American Philosophical Soc., 1951.
Istoria veche a Asiei sud-estice se bizuie pe G. COEDÈS: *Les Etats hindouisés d'Indochine et d'Indonésie, Histoire du Monde* d'E. CAVAIGNAC, Paris, de Boccard, 1964. Asupra Cambodgiei după căderea Angkorului, se va utiliza E. AYMONIER: *Le Cambodge*, Paris, E. Leroux, 1900—1904, 3 vol., şi B.-P. GROSLIER: *Angkor et le Cambodge au XVIe siècle*, Paris, Presses Universitaires de France, 1958.

Se vor consulta cu folos, deşi sînt oarecum învechite, următoarele lucrări de ansamblu: S. LEVI: *Indochine*, Paris, Éd. Géographiques, Maritimes et Coloniales, 1931, 2 vol.; G. MASPERO: *Un Empire colonial français, l'Indochine*, Paris, Van Oest, 1929—1930, 2 vol. Mai recente, dar deseori aproximative şi de a doua mînă, se mai pot cita: A. MIGOT: *Les Khmers*, Paris, Le Livre contemporain, 1960, şi A. DAUPHIN-MEUNIER: *Histoire du Cambodge*, col. « Que sais-je?», Paris, Presses Universitaires de France, 1961. Pentru cunoaşterea Cambodgiei contemporane se va utiliza, cu precauţii, D. J. STEINBERG, ed.: *Cambodia*, New Haven, Human Area Files, 1959. Pentru etnografie, nu se poate cita decît A. LEROI-GOURHAN et J. POIRIER: *Ethnologie de l'Union française*, Paris, Presses Universitaires de France, 1953 (tom II: *Ethnologie de l'Indochine*, de G. CONDOMINAS) şi G. et E. PORÉE—MASPERO: *Mœurs et coutumes des Cambodgiens*, Paris, Payot, 1938. Una dintre cele mai bune căi pentru a înţelege psihologia cambodgienilor este de a citi F. MARTINI şi S. BERNARD: *Contes populaires inédits du Cambodge*, Paris, G.-P Maisonneuve, 1946.

Arta khmeră va putea fi situată în contextul său consultînd B.-P. GROSLIER: *Indochine. Arts du Monde*. Paris, A.Colin, 1961 (ed. germană, Baden Baden, 1960, şi engleză, Londra, 1962). O bună iniţiere în spiritul templelor khmere rămîne: G. COEDÈS: *Pour mieux comprendre Angkor*, Paris, A. Maisonneuve, 1947, ed. a II-a, care trebuie completat în prezent cu K. BHATTACHARYA: *Les religions brahmaniques dans l'ancien Cambodge*, Paris, E.F.E.O., 1961.

Marile linii ale istoriei artei khmere au fost rezumate după lucrările magistrale ale lui P. Stern de: G. de CORAL-RÉMUSAT: *L'art khmer, Les grandes étapes de son évolution*, Paris, Éd. d'Art et d'Histoire, 1940, şi J. BOISSELIER: *La statuaire khmère et son évolution*, Saïgon, E.F.E.O., 1955. Li se va adăuga lucrarea magistrală a lui P. DUPONT: *La Statuaire pré-angkorienne*, Ascona, Artibus Asiae, 1955. În general,

se impune să nu se folosească decît lucrările publicate după 1927, dată la care cronologia monumentelor khmere a fost complet revizuită. Există foarte puţine culegeri sistematice de documente asupra monumentelor în afara următoarelor: L. FINOT, V. GOLOUBEW et G. COEDÈS: *Le Temple d'Angkor Vat*, Paris, Van Oest, 1929—1932, 7 vol., şi L. FINOT, H. PARMENTIER et H. MARCHAL: *Le Temple d'Içvarapura (Banteay Srei)*, Paris, Van Oest, 1926. Pentru Bayon, trebuie să ne mulţumim tot cu H. DUFOUR et G. CARPEAUX: *Le Bayon d'Angkor Thom*, Paris, E. Leroux, 1910. Parte din colecţiile Muzeului naţional din Phnom Penh au fost publicate de GEORGES GROSLIER: *Les collections khmères de musée Albert-Sarraut*, Paris, Van Oest, 1931. Musée Guimet din Paris, l'École française d'Extrême-Orient de la Paris şi de la Angkor, la Conservation d'Angkor posedă fototeci unice pentru arheologia khmeră, care sînt în curs de a se extinde considerabil. Cvasitotalitatea operelor de artă khmere sînt păstrate la Muzeul naţional de la Phnom Penh şi la Conservation d'Angkor; o bună selecţie foarte reprezentativă a fost constituită la muzeul Guimet din Paris.

În ceea ce priveşte viaţa în vechea Cambodgie, trebuie citit G. GROSLIER: *Recherches sur les Cambodgiens*, Paris, A. Challamel, 1921, şi P. PELLIOT: *Mémoires sur les coutumes du Cambodge de Tcheou Takouan*, Paris, A. Maisonneuve, 1951. Cel mai util ghid pentru vizitarea Angkorului e cel al lui M. GLAIZE: *Les Monuments du groupe d'Angkor*, guide, Paris, A. Maisonneuve, 1963, ed. a III-a. O *Préface pour Angkor* şi o hartă arheologică au fost puse la punct în 1959 de către E.F.E.O. pentru Oficiul naţional de turism cambodgian. În sfîrşit, printr-un ciudat nenoroc, Angkorul pare a fi fost ignorat de marii scriitori şi trebuie să trimitem tot la P. LOTI: *Un Pélerin d'Angkor*, Paris, Calman-Lévy, 1912. Pagini de bună calitate se găsesc şi în descrierile călătorilor, printre alţii în H. HOUHOT: *Voyages...*, Paris, Hachette, 1868; F. GARNIER: *Voyage d'exploration en Indochine...*, Paris, Hachette, 1873; L. DELAPORTE: *Voyage au Cambodge*, Paris, Delgrave, 1880; G. GROSLIER: *A l'ombre d'Angkor*, Paris, A. Challamel, 1916; P. MORAND: *Rien que la terre*, Paris, Grasset, 1926; şi mai ales O. SITWELL: *Escape with Me*, Londra, McMillan, 1939.

OAMENII DIN ANGKOR

1. Turn cu chip; Ta Som (sfîrşitu secolului al XII-lea): pavilionul de intrare vestic, faţada de vest.

2. Prè Rup (961): turn central, faţada orientală. Decor sculptat în cărămidă şi acoperit cu stuc; înălţimea figurii: 1 m.

3. Arbori de capoc în ruinele de la Ta Prohm.

4. Acoperişuri la Preah Khan (1191): curte interioară din prima incintă. La stînga, pseudodomuri în formă de « căciulă de preot» deasupra intersecţiilor de galerii. Extradosul bolţilor e sculptat în imitaţie de înveliş cu ţigle. La dreapta, boltă de galerie decorată cu arcaturi pe creastă. Prăbuşirea unei părţi din această boltă permite studierea modului de construcţie în asize retrase.

5. Sras Srang: vedere spre est. Această oglindă de apă de 700 × 300 m se întinde la răsărit de Banteay Kdei. În prim plan, debarcader (stil Bayon, sfîrşitul secolului al XII-lea).

6. Baterea Oceanului de Lapte; Angkor Vat (prima jumătate a secolului al XII-lea); galerie cu basoreliefuri, aripa estică, partea de sud. În centru, Vişnu prezidează ritul, sub înfăţişarea sa omenească şi sub aparenţa ţestoasei Kûrma care susţine muntele Mandara. În jurul acestuia din urmă, a fost încolăcit şarpele Vâsuki, de care trag alternativ zeii din dreapta, demonii din stînga. În registrul superior, *apsarase* născute din spuma Oceanului de Lapte; în registrul inferior, locuitorii mării năuciţi de centrifugare. Acest montaj fotografic nu doreşte decît să dea o idee despre compoziţia care se

desfăşoară pe o lungime de 49 m şi o înălţime de 2 m. În realitate sînt optzeci şi opt de zei şi nouăzeci şi doi de demoni de-o parte şi de cealaltă a motivului central.

7. Turn cu chipuri; Bayon (sfîrșitul secolului al XII-lea).
8. Grupul calului Balâha; Neak Pean (sfîrșitul secolului al XII-lea): grup statuar în relief, reprezentîndu-l pe bodhisattva Avalokiteçvara care s-a preschimbat în cal pentru a salva nişte naufragiaţi aflaţi în primejdie pe o insulă. Aceștia i se agaţă de coadă pentru a fi transportaţi pe continent.

ARTA ANGKORIANĂ

9. Vişnu pe Garuda între doi oranţi; Prasat Kravan (921; tranziţie între stilurile Bakhèng şi Koh Ker): relief interior din turnul central. Sculptură în cărămidă acoperită odinioară cu o tencuială de stuc pe care se aplicaseră contururi policrome.
10. Vedere aeriană a Bakong-ului (881; stil Rolûos). Primul mare templu-munte din gresie în regiunea Angkorului. Monumentul (67 × 65 m la bază) cuprinde cinci gradene cu scări, pavilioane axiale şi sanctuare secundare. Actualul turn central a fost refăcut în epoca Bayonului (sfîrşitul secolului al XII-lea). Un şanţ cu apă lat de 80 m înconjoară templul; pe axa est-vest îl traversează şosele-dig.
11. Bakong (881; stil Rolûos). Grup reprezentîndu-l pe regele Indravarman între soţiile sale favorite. Montat în turnul nordic de pe esplanada de est. Gresie; înălţime: 1,30 m.
12. Basorelief; Bakong (881; stil Rolûos): al cincilea graden, faţa sudică, partea de est. E una dintre rarele scene conservate din basoreliefurile care decorau întregul perimetru al acestui graden. Scenă mitologică neidentificată: un geniu doboară cu reversul spadei sale o figurină de bronz purtată în vîrful unei prăjini, de felul celor care serveau drept stindard armatelor khmere.
13. Bakhèng (ultimii ani ai secolului al IX-lea): faţadă vest. Pe parapetele scării, lei protectori.
14. Prè Rup (961; tranziţie între stilurile Koh Ker şi Banteay Srei): scară axială est. Pe un fundament de laterit de proporţii magnifice (latura de 50 m, înălţimea 12 m),

cinci turnuri de cărămidă alcătuiesc sanctuarul. Săli lungi, odinioară cu acoperiş în şarpantă, se desfăşoară pe primele două gradene şi prefigurează galeriile perimetrale.

15. Baksei Chamkrong (începutul secolului al X-lea; stil Bakhèng): faţada principală est. E primul templu-munte de la Angkor construit în întregime din materiale durabile. Pe un fundament de laterit (înălţime: 13 m), un singur turn de cărămidă. În ciuda dimensiunilor sale mici, monumentul e o capodoperă de echilibru şi de proporţii.

BANTEAY SREI

16. Cap de bărbat, provenind de la Banteay Srei: gresie roz, înălţime: 0,32 m (muzeul de la Phnom Penh). Modeleul foarte suav, gura cărnoasă, tratarea părului şi a bărbii exprimă admirabil caracteristicile stilului. Pe frunte, un al treilea ochi, atribut al lui Çiva şi al asceţilor çivaiţi.

17. Banteay Srei: pavilioanele de intrare est nr. 1 şi 2 văzute spre vest. Gresie roz şi laterit.

18. Banteay Srei: vedere generală a acceselor orientale dinspre pavilionul de intrare din incinta exterioară; în prim plan, colonete şi lintouri caracteristice stilului; în al doilea plan, resturile unui Nandin, taur alb, animal de călărie al lui Çiva.

19. Banteay Srei: divinităţi decorînd zidurile turnurilor-sanctuar nordic şi central. Sub o uşoară arcatură, simbolizînd un palat ceresc, zeul protejează şi adoră pe locuitorul sanctuarului. Gresie roz; înălţimea figurii: 0,56 m.

20. Lintou; Banteay Srei, turnul central. În centru, scenă din *Râmâyana:* uriaşul Râvana o răpeşte pe Sîta, soţia lui Râma.

STILURILE KHLEANG ŞI BAPHUON

21. Statuie feminină; găsită în Cochinchina: gresie gri, înălţime: 0,65 m (muzeul din Saigon). Fusta răscroită sub buric şi montantă la spate, plisajul, drapeul frontal în formă de « coadă de peşte», centura plasată pe şolduri datează această operă de la începutul stilului de la Baphuon (mijlocul secolului al XI-lea).

22. Ta Kèo (pe la anul 1000; stilul Khleang): faţadă şi scară axială est.

23. Panou decorativ; Baphuon (pe la 1060): pavilioane axiale est şi nord de la cel de-al doilea etaj. O dată cu acest monument reapar basoreliefurile pe gresie, repartizate pe mici panouri decorative pe pavilioanele axiale de intrare şi de la al doilea etaj. Temele sînt luate din *Râmâyana*, din *Mahâbhârata*, din legenda lui Krişna sau sînt pur decorative.

24. Cap al lui Çiva din bronz aurit, Por Loboeuk, Siem Reap-Angkor (stil Baphuon; mijlocul secolului al XI-lea). Unul dintre cele mai frumoase bronzuri khmere cunoscute; pe frunte, cel de-al treilea ochi al zeului, din plumb aurit încrustat; mustaţă, sprîncene şi barbă iniţial încrustate cu aur, ochii din smalţ. Înălţimea: 0,32 m.

ANGKOR VAT

25. *Apsaras:* Angkor Vat, galeria de la al doilea etaj, aripa sud, faţa nordică. Pieptănătură în cozi, caracteristică epocii.

26. Vedere aeriană apropiată asupra Angkor Vatului (în prim plan, întrarea principală vest). Dincolo de intrarea de vest, se zăresc bolţile curţii interioare în formă de cruce, apoi al doilea etaj circumscriind impresionantul fundament al celui de-al treilea etaj şi cele cinci turnuri terminale ale acestuia. La extremitatea dreaptă, în spatele galeriei cu basoreliefuri, una din construcţiile anexe, aşa-zise «biblioteci».

27. Angkor Vat: vedere generală peste şanţul cu apă şi pavilionul de intrare occidental.

28. Angkor Vat, vedere aeriană de ansamblu (intrarea principală de vest se găseşte la dreapta imaginii). Galeria cu basoreliefuri (215 × 187 m) înconjoară templul. O curte interioară înconjurată de galerii îi face legătura, pe faţa de vest, cu al doilea etaj (115 × 100 m). Al treilea etaj (cu latura de 60 m) susţine turnul-sanctuar central, legat prin galerii cu pavilioanele axiale ale galeriei perimetrale, punctată la rîndul ei cu turnuri în cele patru colţuri.

29. Detaliu de plintă; Angkor Vat: intrarea occidentală, aripa sud, faţa estică.

30 Defilare a armatei lui Sûryavarman al II-lea; Angkor Vat, galeria cu basoreliefuri, aripa sudică, partea de vest. Războinici khmeri purtînd ghioage (vezi foto 33).

31. Angkor Vat, pasaje acoperite între primul și al doilea etaj. Decor gravat la baza stîlpilor: ascet în rugăciune.
32. Zeități; Angkor Vat: galeria cu basoreliefuri, pavilionul de colț nord-vestic, aripa estică. În registrul central și inferior, carul Soarelui (Sûrya) și al Lunii (Soma). În registrul superior, defilarea zeilor ducîndu-se a-i cere lui Vișnu să se reîncarneze pe pămînt: de la dreapta la stînga, Brahmâ pe gîsca sa, Skanda, zeu al războiului, pe păunul său.
33. Defilare a armatei lui Sûryavarman al II-lea (1113—c. 1150); Angkor Vat: galeria cu basoreliefuri, aripa sudică, partea de vest. Fragment din panoul care măsoară în total aproape 100 m: la stînga, călăreți din trupele țării Lvo, sub ordinele prințului Çrî Jayasimhavarman. La dreapta, avangarda asigurată de aliații siamezi cu căpetenia lor în spinarea elefantului. Sculptorul s-a complăcut în a opune ordinii fără cusur a soldaților khmeri dezordinea pitorească și costumele fantastice ale « barbarilor» siamezi (vezi alte detalii în reproducerile nr. 30 și 34)
34. Defilare a armatei lui Sûryavarman al II-lea; Angkor Vat: galeria cu basoreliefuri, aripa sudică, partea vestică. Detalii ale purtătorilor de stindarde (vezi foto 33).
35. Preah Palilay (al treilea pătrar al secolului al XII-lea; tranziție între stilurile de la Angkor Vat și Bayon): pavilionul de intrare oriental, fațada de est.
36. Infernurile; Angkor Vat: galeria cu basoreliefuri, aripa sudică, partea de est. Detaliu al infernului Avîci la care sînt osîndiți cei care « aflîndu-se în îmbelșugare, au înfăptuit totuși lucrările păcatului». Osîndiții sînt azvîrliți în infern (dreapta sus) unde îi torturează genii infernale.
37. Infernurile; Angkor Vat: galeria cu basoreliefuri, aripa sudică, partea de est. Două detalii cu osîndiți tîrîți spre iaduri de genii infernale și încolțiți de fiare sălbatice: elefant, bivol, tigru.
38. Scenă din *Mahâbhârata;* Angkor Vat: galeria cu basoreliefuri, aripa vestică, partea de sud. Detaliu al luptei dintre Pândava și Kaurava.

STILUL BAYON

39. Preah Khan (1191). Vedere generală asupra accesului occidental dinspre sanctuarul central. În prim plan, statuia din gresie a zeiței Prajnaparâmita, zeița Înțelepciu-

nii supreme, reprezentată poate sub trăsăturile vreunei rude de-a lui Jayavarman al VII-lea?

40. Preah Khan (1191): pavilionul de intrare nord din a patra incintă, faţada nordică. Constituit din întrepătrunderea în unghi drept a două secţiuni boltite şi flancate de galerii laterale boltite pe pilaştri, acest edificiu foarte simplu îşi trage valoarea din jocul frontoanelor suprapuse. În prim plan, *nâga* strîns de *garuda*, motiv caracteristic acestei perioade.

41. Şoseaua giganţilor şi poarta de sud de la Angkor Thom (sfîrşitul secolului al XII-lea): faţa sudică. În stînga, zeii ducînd trupul şarpelui Vâsuki şi simbolizînd baterea Oceanului de Lapte. Zeii (înălţime: 2,50 m) se recunosc după coafura lor conică, ochii migdalaţi, expresia blîndă, mai degrabă melancolică. În fund, pavilionul de intrare cu cele trei turnuri cu chipuri şi poarta (înălţime: 7 m, lăţime: 3,50 m), prevăzută odinioară cu canaturi de lemn şi controlînd una din şoselele axiale ce ducea de la Angkor Thom la Bayon, în centrul oraşului.

42. Aleea giganţilor, Preah Khan (1191): poarta de est a celei de a patra incinte. E primul exemplu de asemenea motiv care decorează căile de acces la templele din epoca Bayonului, regăsit la o scară gigantică în cazul porţilor Angkor Thomului. Două studii de demoni ţinînd trupul şarpelui Vâsuki. Îi caracterizează coafura, ochii rotunzi, aspectul înfiorător.

43. Statuie de bărbat; găsită la Angkor Thom: gresie gri, înălţime totală: 1,13 m (muzeul de la Phnom Penh). E un presupus portret al lui Jayavarman al VII-lea (1181—c. 1218). Această operă trebuia să se numere printre statuile suveranului plasate în principalele sanctuare ale regatului. O replică, găsită la Pimai în Siam, se găseşte actualmente în muzeul de la Bangkok.

44. Avalokiteçvara; Preah Khan (1191): gresie gri, înălţime totală: 0,90 m. Sub trăsăturile lui Bodhisattva e reprezentat fără îndoială un personaj divinizat. De notat prezenţa pe coafură a statuii lui buddha Amitâbha, companion şi părinte spiritual al lui Avalokiteçvara.

45. Regele asistînd la o serbare; Bayon (sfîrşitul secolului al XII-lea): galeria exterioară, aripa nordică, partea vestică. Regele, Jayavarman al VII-lea fără-ndoială, şade în palatul său (dreapta sub fronton) înconjurat de curtea sa. Sub palat, adică prin convenţie perspectivică, în faţă

sau împrejur, defilare de animale rare duse de slujitori; se va observa sub rege un iepure, apoi de la stînga la dreapta un bivol sălbatic, un cazuar, un rinocer. În fața palatului, serbare (în stînga documentului): în registrul superior, de la dreapta la stînga, doi scrimeri, un dansator pe sîrmă, alţi doi scrimeri; în registrul inferior, de la dreapta la stînga, o orchestră (de notat vioara, harpa, cimbalele), un acrobat care face piramida cu cîţiva copii, un jongler culcat pe spate și învîrtind o roată pe picioare, o altă orchestră.

46. Război între khmeri şi chami; Bayon (sfîrşitul secolului al XII-lea): galeria exterioară, aripa sudică, partea de est. Compoziţie lungă de 35 m şi înaltă de 3 m care relatează desigur războiul ce a urmat cuceririi Angkorului de către chami în 1177. În registrul superior, războinici khmeri (păr ca peria, suluri protectoare încrucișate pe piept) îi înfruntă pe chamii conduşi de un şef călare pe elefant. Chamii se recunosc după casca lor împodobită cu o floare de cîmp *(champaka michaela*, o magnolie). Registrul inferior: vase de război chame. Fiecare navă poartă un contingent de debarcare; o pavază de răchită împletită îi apără pe vîslaşi.

47. Bayon: galeria exterioară, latura sudică, aripa estică. Scenă de piaţă.

48. Terasa regelui lepros (stil Bayon, primii ani ai secolului al XIII-lea): reliefuri interioare de pe faţa sudică. Zeitate a lumilor infernale; înălţime: 3 m.

49. Vedere aeriană a Bayonului (sfîrșitul secolului al XII-lea); nordul e la dreapta. Galeria exterioară (160×140 m) înconjoară monumentul. Cea de-a doua galerie urma iniţial planul unei cruci greceşti. Elemente de galerie adăugate la colţuri au adus-o la forma unui dreptunghi de 80×57 m. Spaţiul interior e în întregime ocupat de către terasa de susţinere a masivului central. Acesta, de formă circulară (diametrul de 25 m), poartă un turn central și douăsprezece turnuri care-l încercuiesc. Alte turnuri cu chip se înalţă pe pavilioanele axiale și la colţurile celei de-a doua galerii, în totul cincizeci și patru de turnuri.

50. Bayon: faţada nordică. În prim plan, galeria exterioară cu basoreliefuri.

51. Turnuri cu chipuri; Bayon (sfîrșitul secolului al XII-lea): turnuri ale celei de-a doua galerii văzute de pe terasa

masivului central. Chipurile sînt de 1,70 pe 2,40 înălţime. Ele simbolizează iradierea universală a zeului-rege (vezi şi foto 7).

52. Terasa elefanţilor (stil Bayon, primii ani ai secolului al XIII-lea). Peronul nordic, reliefuri interioare, a doua stare. Explicaţia acestor figuri şi motivul pentru care, în decurs de cîţiva ani, au fost suprapuse trei stări ale acestui peron, toate decorate, încă nu reiese cu limpezime.

53. Terasa elefanţilor. Vedere generală dinspre aripa nordică. Terasa se desfăşoară pe o lungime de 300 m (înălţime: 3 m) şi servea drept fundament sălii tronului din palatul regal care se întinde spre vest.

54. Preah Khan (1191). Curţi şi terase din colţul de nord-est al templului. Pe terasă se înălţa fără îndoială un pavilion de lemn.

55. Personaj votiv adorîndu-l pe Buddha. Datînd probabil din secolul al XVII-lea, această statuie de lemn aurit reprezintă una din capodoperele artei khmere budiste succesoare a Angkorului. Muzeul de la Phnom Penh; înălţimea: 0,92 m.

MARILE ETAPE ALE ARTEI KHMERE

56. Harihara; Prasat Andet: gresie, înălţimea 1,94 m (muzeul de la Phnom Penh). Stilul de la Prasat Andet, ultimul pătrar al secolului al VII-lea.

57. Lintou; Sambor Prei Kuk: gresie, lungime: 2,10 m (muzeul Guimet, Paris). Stilul de la Sambor, prima jumătate a secolului al VII-lea.

58. Lintou; Koki, Phnom Kulên: gresie, lungime: 2,52 m (muzeul Guimet, Paris). Stilul Kulên, începutul secolului al IX-lea.

59. Brahmâ; Baset: gresie, înălţime: 1,10 m (muzeul Guimet, Paris). Stilul Koh Ker, al doilea pătrar al secolului al X-lea.

60. Buddha pe *nâga* Mucilinda; găsit la Bayon: gresie, înălţime: 1,03 m (muzeul Guimet, Paris). Stil Angkor Vat, prima jumătate a secolului al XII-lea.

SUMAR

F o t o g r a f i i l e nr. 3, 5, 6, 13, 20, 25, 29, 30, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 42, 43, 44, 46, 52 sînt de dl. JACQUES ARTHAUD.

F o t o g r a f i i l e nr. 2, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 31, 35, 39, 40, 41, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 55 sînt de dl. BERNARD PHILPPE GROSLIER.

F o t o g r a f i a nr. 1 este de dl. BISCHOF.

F o t o g r a f i i l e nr. 56, 57, 58, 59, 60 sînt de d-nii: JACQUES ARTHAUD, BERNARD-PHILIPPE GROSLIER, RICHARD şi BLIN.

1

3
→

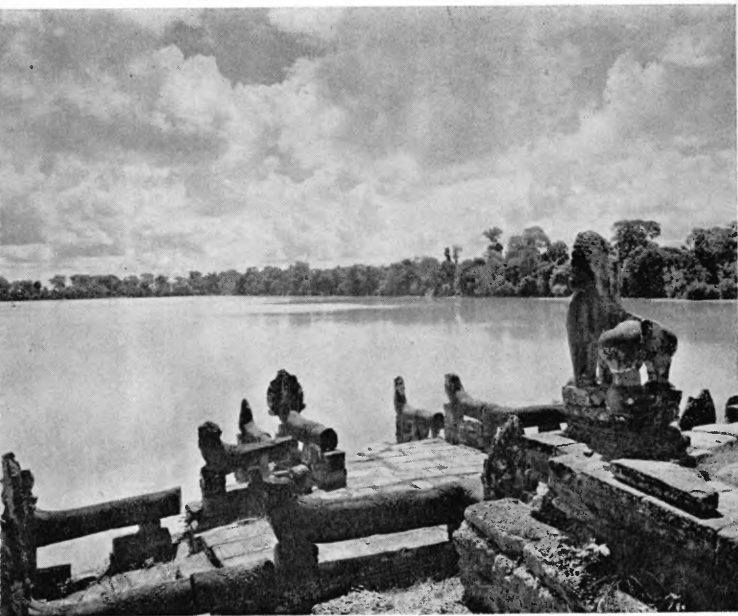
2

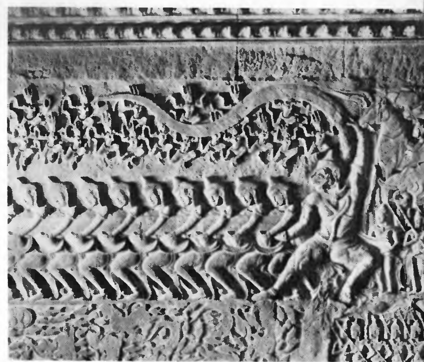

4

5

6

7

Simhala, neguțător din capitala Simhakalpa, conducea o expediție pe mare. Corăbiile i-au fost prinse de furtună și s-au scufundat în largul coastelor insulei Tâmradvîpa, insula Aramei. Prin mila Stăpînului Avalokiteçvara, pe care Simhala îl slăvea cu osebire, marinarii puseră piciorul teferi și nevătămați pe țărmul insulei. Tâmradvîpa era locuită de către Râkshasii, căpcăunce care își puteau schimba înfățișarea după plac. Văzîndu-i pe marinarii de pe corabia naufragiată, ele li s-au arătat sub chipul unor fermecătoare nimfe cerești și, prefăcîndu-se pline de milă, i-au adăpostit pe marinarii greu încercați și s-au măritat cu ei, oploșindu-i pe la casele lor.

8 →

Într-o noapte, în vreme ce toți dormeau, Simhala văzu că lampa din odaia lui surîde. O întrebă care îi e pricina veseliei. Lampa îi spuse: «Nimfele cu care trăiți aici sînt căpcăunce prefăcute. Vă paște o primejdie foarte apropiată. Dacă vreți să scăpați, pe țărmul mării e un cal pe nume Balâha, gata să vă slujească. Urcați-vă-n spinarea lui, dar nu care cumva să deschideți ochii pînă ce nu veți fi atins în bună pace țărmul dimpotrivă al oceanului».

Simhala își strînse toți soții și-i hotărî să urmeze sfatul lămpii. Încălecară cu toții pe cal. Acesta se avîntă în slava cerului. . .

Pasă-mi-te, calul acela era divinul bodhisattva Avalokiteçvara. . .

Extras din *Gunakaranda Vyüha*, versiunea sanscrită nepaleză a acestei legende (după Rajendralala Mitra)

Triumfător e Vişnu ale cărui patru braţe poartă discul, pămîntul, scoica şi măciuca, în chipul celor patru păzitori ai punctelor cardinale.

Cinstire omniprezentului Narâyana care pricinuieşte evoluţia substanţei primordiale şi fără cauză, obîrşia lucrurilor, şi despre care se spune că silaba Om e însăşi icoana lui, temei de început al tuturor cuvintelor.

Cinstire Atmanului suprem, lui Vâsudeva care, sub înfăţişarea sa cu patru braţe însemnînd cele patru manifestări caracteristice ale âtmanului său, este Atman universal.

Cinstire vrăjmaşului lui Madhu a cărui yoga fără seamăn şi ale cărui puteri nemărginite Brahma şi ceilalţi zei nu pot să le dobîndească în nici un chip.

Cinstire Atmanului superior, zeului Vâsudeva ale cărui întreite glasuri vestesc sălaşul suprem şi nesecătuit.

Invocaţie către Vişnu, inscripţia de la Thvear Kdei, partea Sud (957)

9
→

10

11 →

12

13

14

15
→

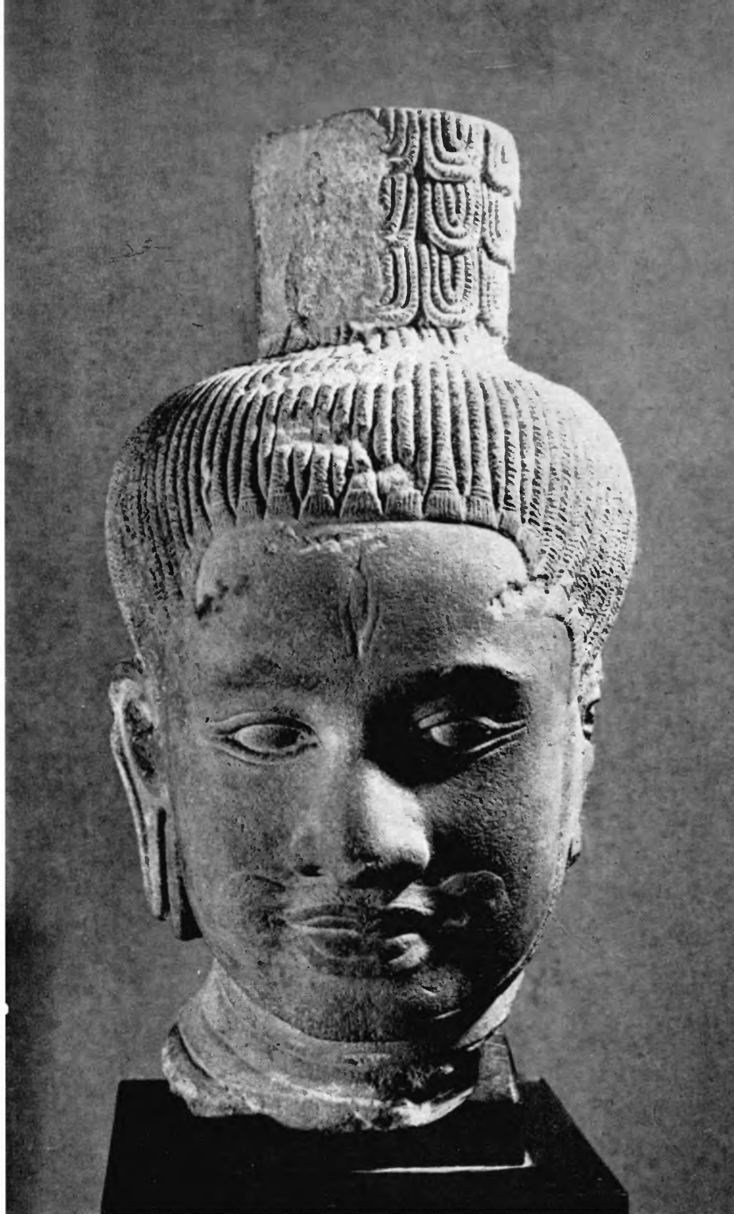
Lui Çiva, Stăpînului gînditorilor veşnici, Unicului care, spre a-şi dărui plăcerea creaţiei, a păstrării şi a nimicirii, s-a împărţit în trei zei supremi:

Cel-care-s-a-ivit-din-lotus: Brahmâ;
Cel-care-are-ochi-de-lotus: Vişnu;
Cel-care-are-trei-ochi: Çiva;
trei zei supremi pe care se-ntemeiază Puterile.

Celui a cărui înfăţişare cu coc împodobit de luna nouă, recunoscută ca mai presus de cele trei Vede, este sămînţa ce zămisleşte pe Brahmâ, Hari şi Içvara, cînd se împarte în trei după elementele sale; celui de care sfinţii zic că e întruchiparea Absolutului, putînd fi înţeleasă doar prin extaz; preafericitului Çiva... cinstire!

Fie ca el să vă hărăzească belşugul!

Invocaţie către Çiva, extras din stela de la Mebonul de răsărit (952)

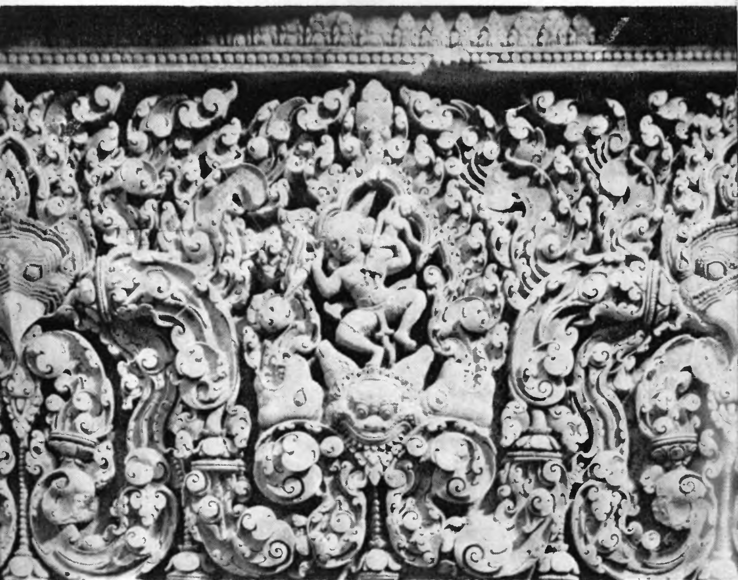

17

18 →

20

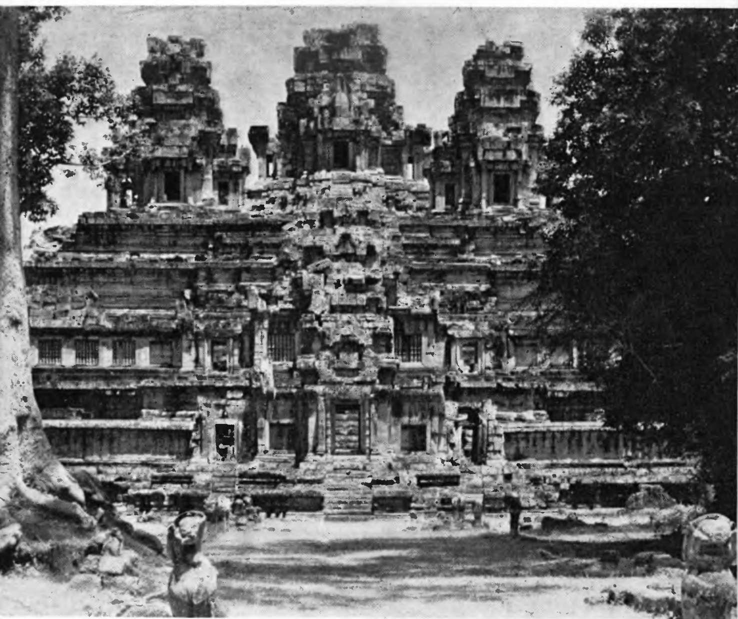
19
←

21

Atras de floarea slavei sale pe rodul frumuseţii înflorite de pe manghierul trupului ei, albina ochiului bărbaţilor nu mai era în stare să se dezlipească de ea. . .

Extras din stela de la Prè Rup (961)

22

23

24

Aşa s-a înălţat — graţie de primăvară a grădinilor, ceas de plinătate a lunii — fermecătoare, splendidă frumuseţea proaspetei ei tinereţi...

Unde să găsim oare o altă pildă de frumuseţe la fel de desăvîrşită? Icoana ei însăşi răsfrîntă pe faţa unei oglinzi e nevrednică de ea din pricina acestui josnic reazim...

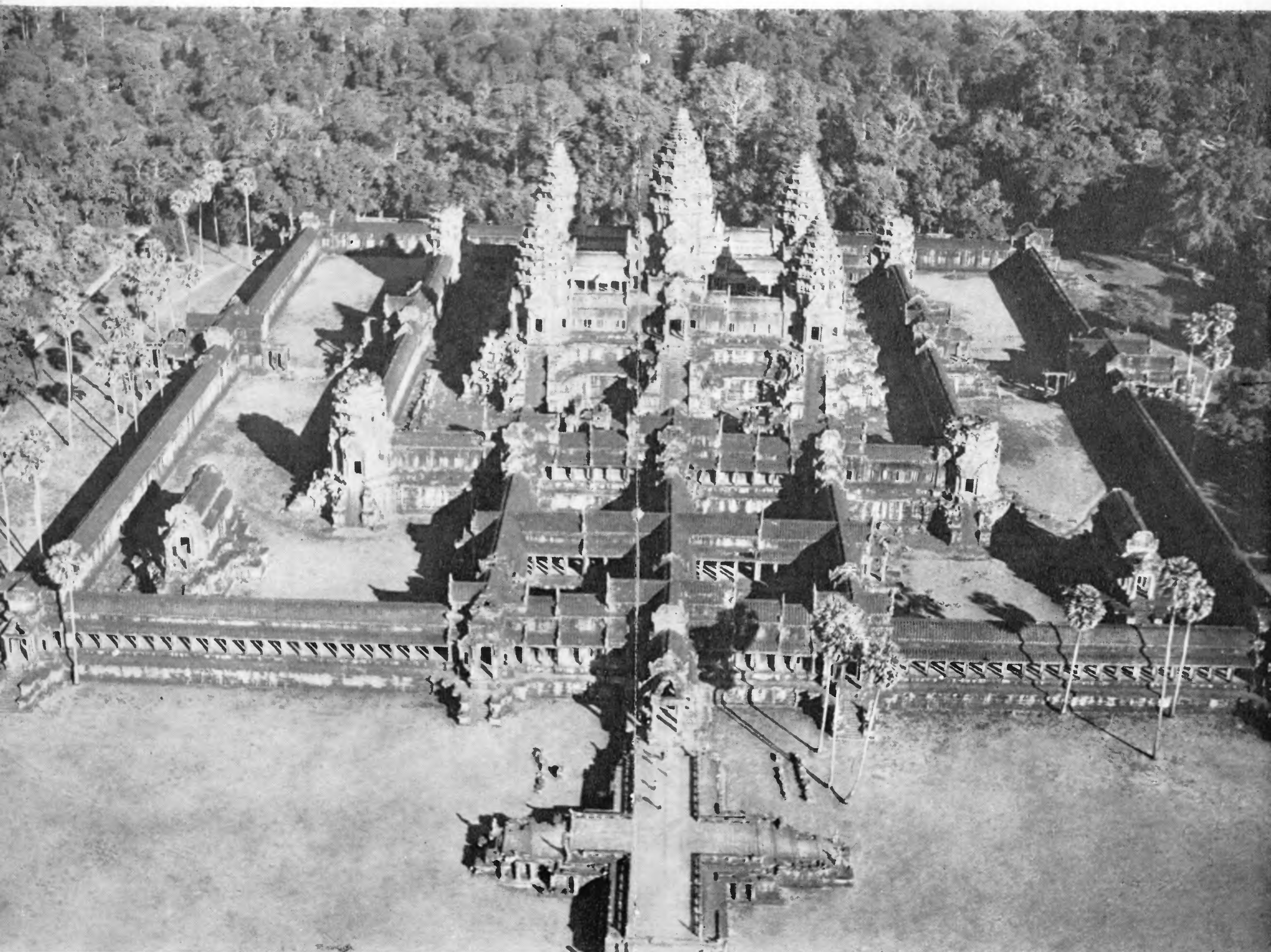
Ca roiurile de albine spre Pârijatâ, ca sufletele înţelepţilor spre meditaţia întru âtman, aşa şi ochii bărbaţilor, uitînd de orice altă îndeletnicire, se îndrumau doar către ea...

Ea pătrundea neîncetat, neobosită, în inimile bărbaţilor, ca pentru a-l căuta şi a-l lovi acolo pe Amor-piratul, care stă la pîndă înăuntrul lor...

Săracii îşi potoleau setea cînd le era dată bucuria de a o vedea, asemănătoare întinsului lac liniştit acoperit de lotuşi deschişi...

Extras din stela de la Mebonul de răsărit (952)

28

30
→

33

34

Pădurile din vecinătatea orașului Dvâravatî și grădinile înflorite răsună de cîntul păsărilor și de zumzetul albinelor.

Peste iazurile presărate cu lotuși înfloriți răsuna țipătul pătrunzător al flamingilor și-al cocorilor.

Cele nouă sute de mii de palate ale ei scînteiau de uriașe smaragde, de mobile de aur și argint.

Orașul era luminat de strălucirea unei mulțimi de lămpi din pietre scumpe, iar pe acoperișurile svelte, o, rege, păunii dansau și țipau.

Marile drumuri, ulițele, răspîntiile, piețele chibzuit împărțite, casele, sălile de adunare, lăcașurile zeilor îi sporeau frumusețea; străzile erau stropite, drapelele și flamurile, fîlfîind, înlăturau arșița de acolo.
... Acolo Krișna se zbenguia în apă în tovărășia curtezanelor și-a tinerelor slujnice...

Extras din *Vișnupurâna*

Genunea pe nume Avîci se cheamă astfel pentru că ființele care se prăvălesc în acest iad de foc pururi arzător nu cunosc nici alinare, nici ușurare la chinurile și suferințele lor. Cine pătimește în iadul Avîci și-a ucis mama, și-a ucis tatăl, a vărsat sînge de buddha, a ucis un ascet, a siluit o femeie sfîntă.

E o genune plină ochi de jăratic. Genii infernale, mirayabâlii, cu arme tăioase și orbitoare în mîini, îi hăituiesc acolo pe cei osîndiți, îi străpung și-i sfîrtecă, îi azvîrlă-n hăul cu jăratic în flăcări. Iar mirayabâlii, prinzîndu-i de picioare pe osîndiții iadului acestuia, îi țin cu capul în genunea de jăratic arzător din care se înalță flăcări strălucitoare și le ard trupurile. Osîndiții își urlă marile suferințe...

Extras din Trai Phum (I-viii, după Roeské), cosmogonie cambodgiană modernă care se face ecoul vechilor concepții eshatologice indiene adoptate în Cambodgia.

Zărindu-se, plini de bucurie și nerăbdători să-și smulgă strălucirea victoriei, cei doi eroi aleargă unul împotriva celuilalt, asemenea lui Râma și Râvana. . .

De focul iataganelor, al săbiilor, al sulițelor, al lăncilor, al armelor de tot soiul pe care le învîrteau, care zburau și se-ntorceau dintr-o parte într-alta, cerul fu străluminat deodată de vii luciri. . .

Mulți viteji căpitani vrăjmași ciuruiți de răni adormiră de somnul morții, cu mădularele mînjite de valuri de sînge gros, asemenea unor șiruri de munți. . .

La vederea căpeteniei vrăjmașe înaintînd spre dînsul cu arcul în mînă, Sangrâma, iscusit la vorbă, îl mustră cu glas mîndru și adînc:

«Smintitule, stricatule, de multă vreme te caut! Cum ar putea oare, cît ar fi el de nebun, să nu se înspăimînte cel care-l înfruntă pe Indra?

Oprește-te, oprește-te, mare erou! fă-mi dovada vitejiei tale. De cum am să mă-ncredințez de vitejia ta, am să te și trimit în sălașul lui Yama, zeul morților.»

Chemat astfel, semețul erou răspunse sfidător: «Nu te mai căzni să mă-nfricoșezi, o, eroule, Curînd ai să-mi vezi vitejia.

Vezi săgeata asta ascuțită și bărbată, care, trasă de mine, te va călăuzi de îndată în lăcașul lui Yama? Ia încearcă să te ferești de ea cu spuse meșteșugite. . .»

Își aruncau astfel vorbe grozave ca să se înspăimînte unul pe celălalt și-și făceau să răsune care mai de care arcul încordat să plesnească, pregătit pentru luptă. . .

Extras din stela de la Preah Ngôk (mijlocul sec. al XI-lea)

38

40

39
←

41

42

Picioarele lui erau o cunună de lotus pe capul tuturor prinților; își respingea dușmanii în lupte; bogat de giuvaerele virtuților sale, a luat de soție Glia și i-a dăruit drept salbă gloria sa.

Văzînd că glia, din care înțelepciunea sa plăsmuise cerul, era asuprită de către moarte, el arătă ambrozia leacurilor de nemurire pentru muritori.

Suferea de bolile supușilor săi mai rău decît de ale lui însuși: căci din durerea obștească e făcută durerea regilor, iar nu din durerea lor înșile.

Deși pășind în fruntea trupei făpturilor celor mai alese, regele acesta devine rugător cu gîndul la nevoile supușilor săi; mai mult, îi imploră în vecii vecilor pe regii milostivi ai Cambodgiei.

Faptele bune pe care eu le-am săvîrșit, voi aveți a le protegui, deoarece sînt și ale voastre: proteguitorul unei fapte pioase primește o cîtime deosebită din roadele culese de întemeietorul ei, zic înțelepții.

Pătruns de o nețărmurită grijă de binele lumii, regele, pe deasupra, dă glas acestei dorințe: Toate ființele cufundate în oceanul existențelor, o, de-aș putea să le scot din el prin harul acestei fapte bune.

Ce minunat ar fi să-i știu, împreună cu nimfele cerești care trezesc plăcerea dragostei, care împart din belșug voluptăți divine, zbenguindu-se prin toate ungherele spațiului, înveșmîntați într-un trup divin, și luminînd cu strălucirea lor meritul spiritual care-mi aparține.

Extras dintr-una din stelele de fundație ale spitalelor construite de Jayavarman VII (stela de la Say Fong, sfîrșitul sec. al XII-lea)

Mărire trupului sensibil al binefăcătorilor Buddha, trup vădit şi care, asemenea unui pom al dorinţelor, înfăptuieşte năzuinţele lumii neputincioase cînd vrea să le împlinească.
Victorioşi sînt Bodhisattva care, grijulii cu nădejdile feluriţilor lor discipoli, sălăşluiesc în Tărîmurile pure, ce nu sînt întruchipări înşelătoare.

Îi cinstesc pe Aceia care, văzînd nefericirea lumii şi chinuiţi de ea aşa cum ar fi o mamă, se străduiesc să o elibereze, legîndu-şi de Iluminare giuvaerul gîndirii lor.

Dacă mînia sau vreo altă patimă li s-ar naşte în inimi, ele s-ar îndepărta iute prin supunere faţă de ştiinţa Lor, cum se duc şerpii îmblînziţi, hipnotizaţi de fermecător.

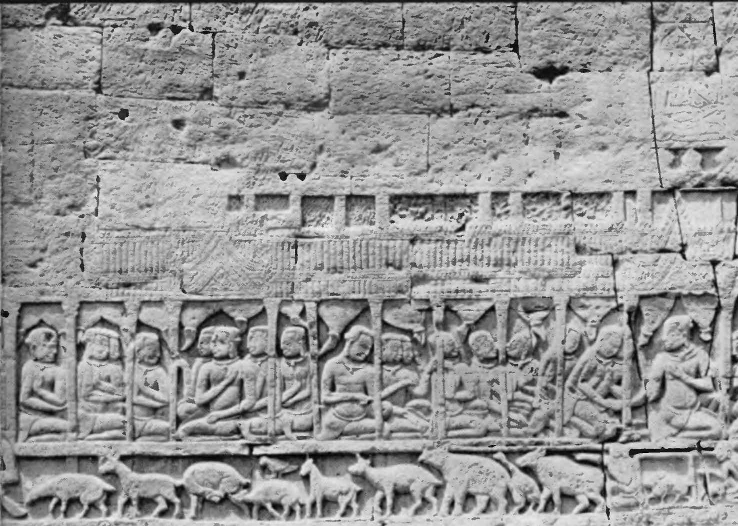
Fie ca rodul meritelor eminente şi apele pure care ţîşnesc de la picioarele celui mai bun dintre Învăţători să le îndrume pe toate făpturile, pentru totdeauna, pe Tărîmul fericirii.

Invocaţie către bodhisattva, extrasă din stela de la Vat Sithor (947)

45

46

47

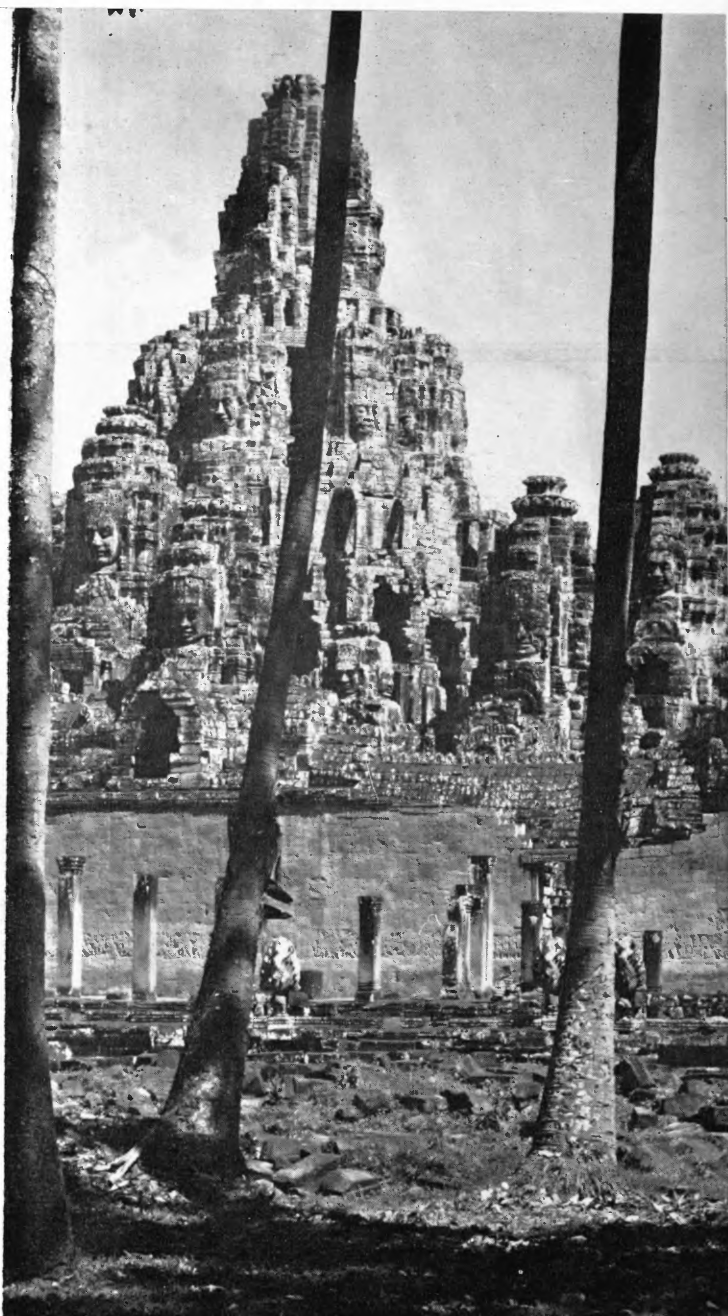
48
→

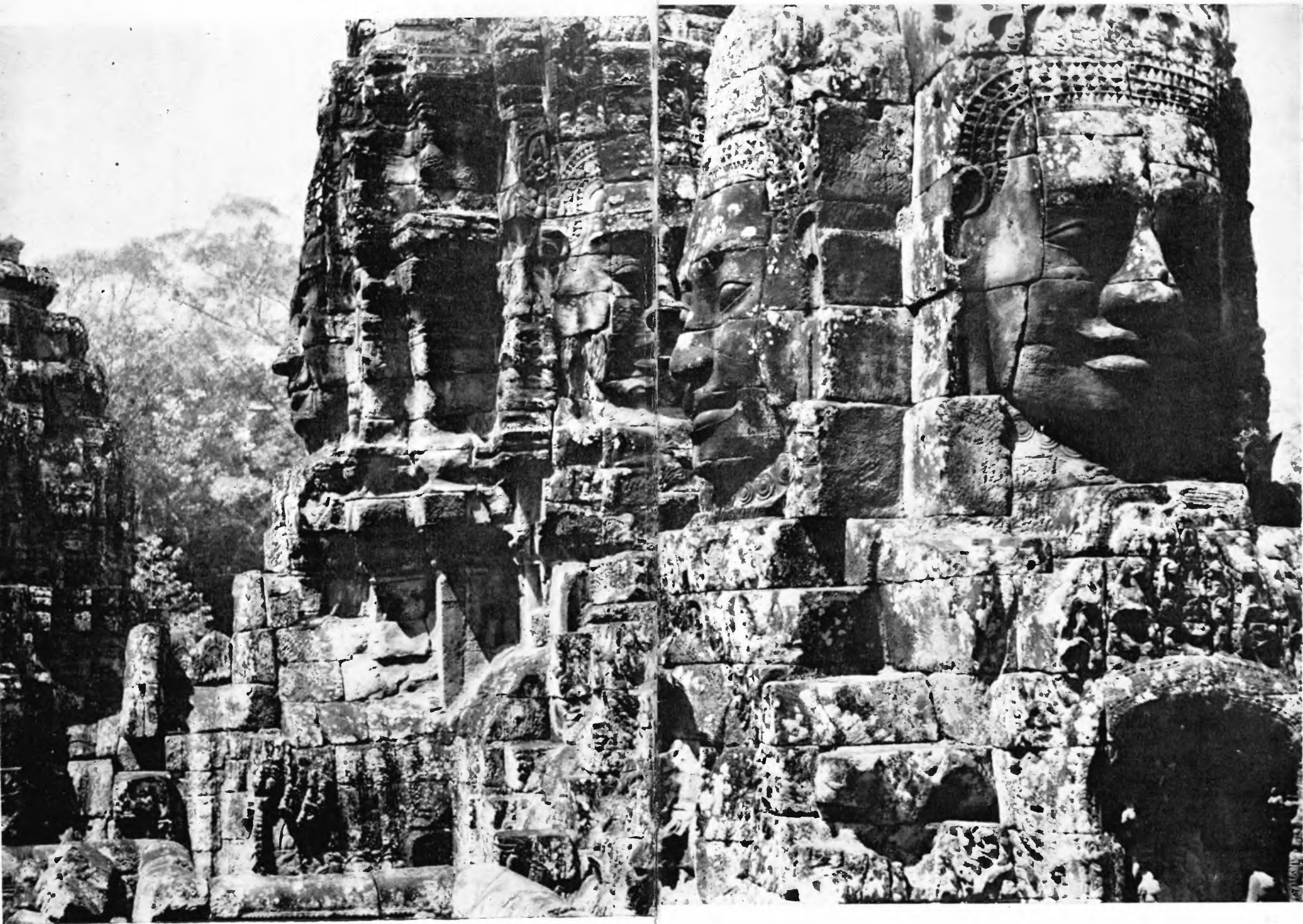

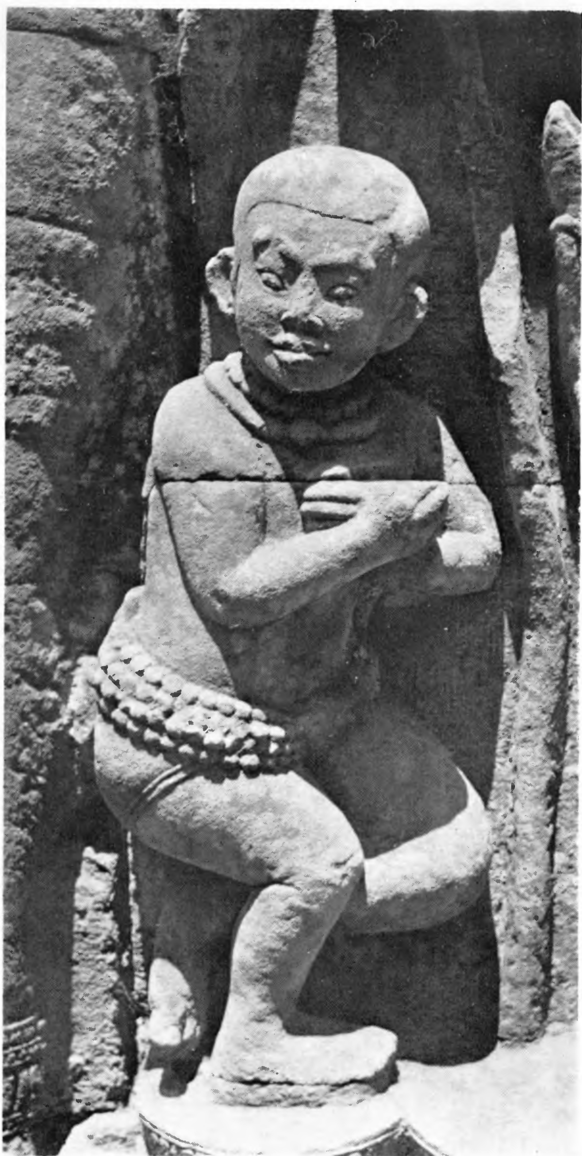

49

50
→

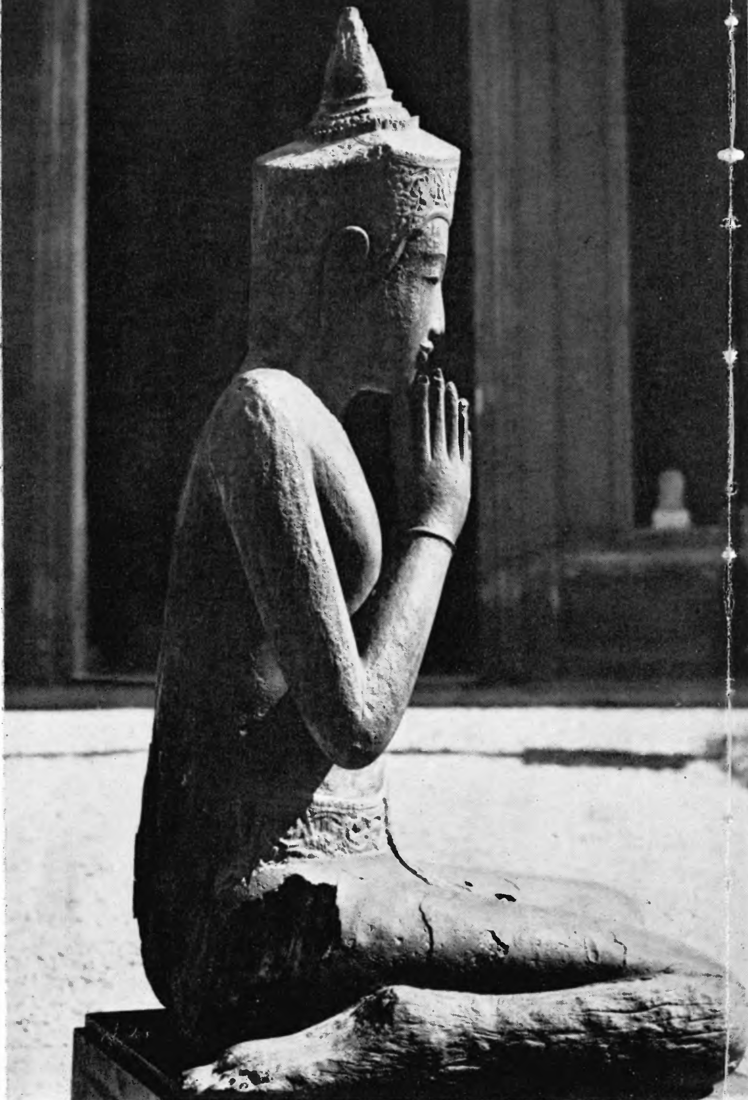

52

53

54

Trăiască Lokeçvara care cu praful de pe picioarele sale venerabile a prefăcut în apă focul trosnitor şi arzător foarte al iadului Avîci. Ploconi-m-aş de o mie de ori în faţa Lui, nimicitorul chinurilor iadului.

Pe temeiul acestei fapte bune, facă-se să mă nasc înzestrat cu o frumuseţe care să înrobească inima şi ochii bărbaţilor, pe un lotus de aur unde să joace mănunchiul razelor de la bijuterii, îmbătînd albinele cu parfumul lui; dar dacă mînjit de păcat se va-ntîmpla să mă nasc ca un umil animal, fie cu putinţă ca, în faţa acestui Lokanâtha să mă lepăd fără încetare şi cu desăvîrşire de trufie, de lene, de invidie şi iubire de sine.

În temeiul acestui merit, facă-se, din existenţă-n existenţă, să ocolesc cele opt primejdii, începînd cu mînia regească, şi aşijderi primejdia groaznicului iad Avîci şi a celorlalte iaduri, precum şi cele mai rele nenorociri.

Cei care, poftitori la pietre scumpe, materii de preţ şi argint, ar lua această găteală a lui Avalokita împodobită, purificată de cucernicie şi oferită cum se cuvine de mine şi de sora mea, aceia să cadă în iadul groaznic, ei şi rudele lor.

Cei care, rude, prieteni sau străini, vor protegui aici înfăptuirea aceasta a mea, meargă în sălaşul zeilor, fie împodobiţi la fiecare naştere cu chipuri surîzătoare şi deosebească-se de celelalte făpturi prin farmecul glasului şi trupului lor.

Extras din stela de la Vat Sithor (947)

56

57

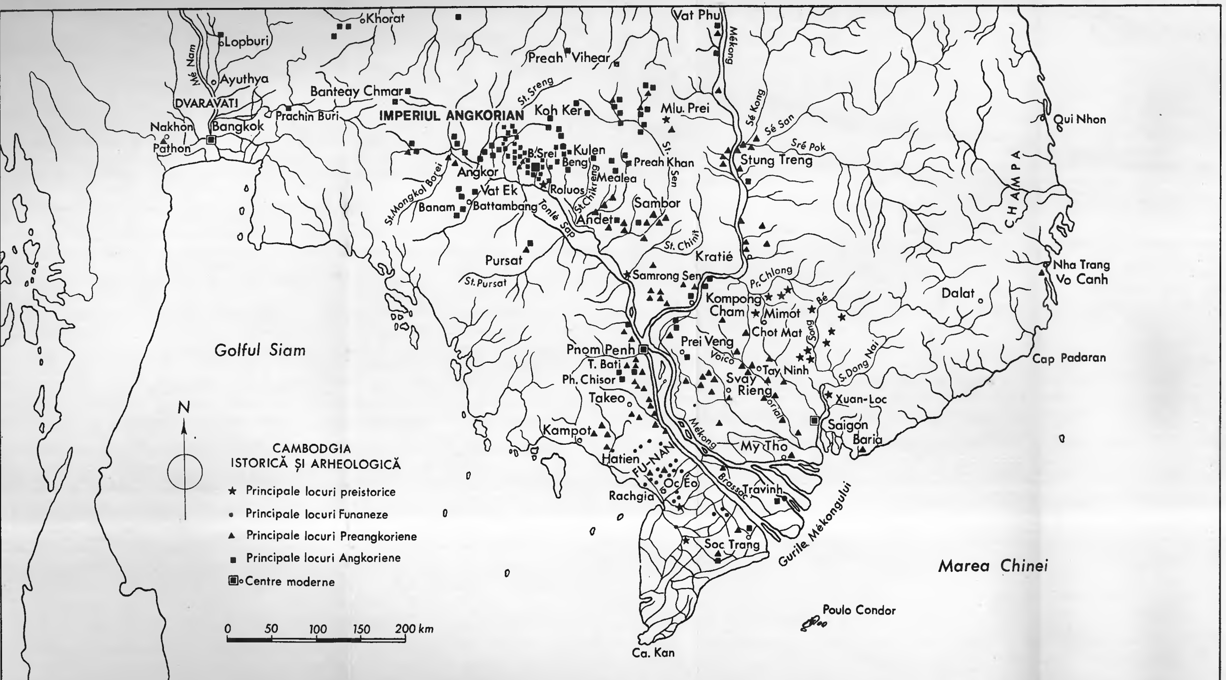
58

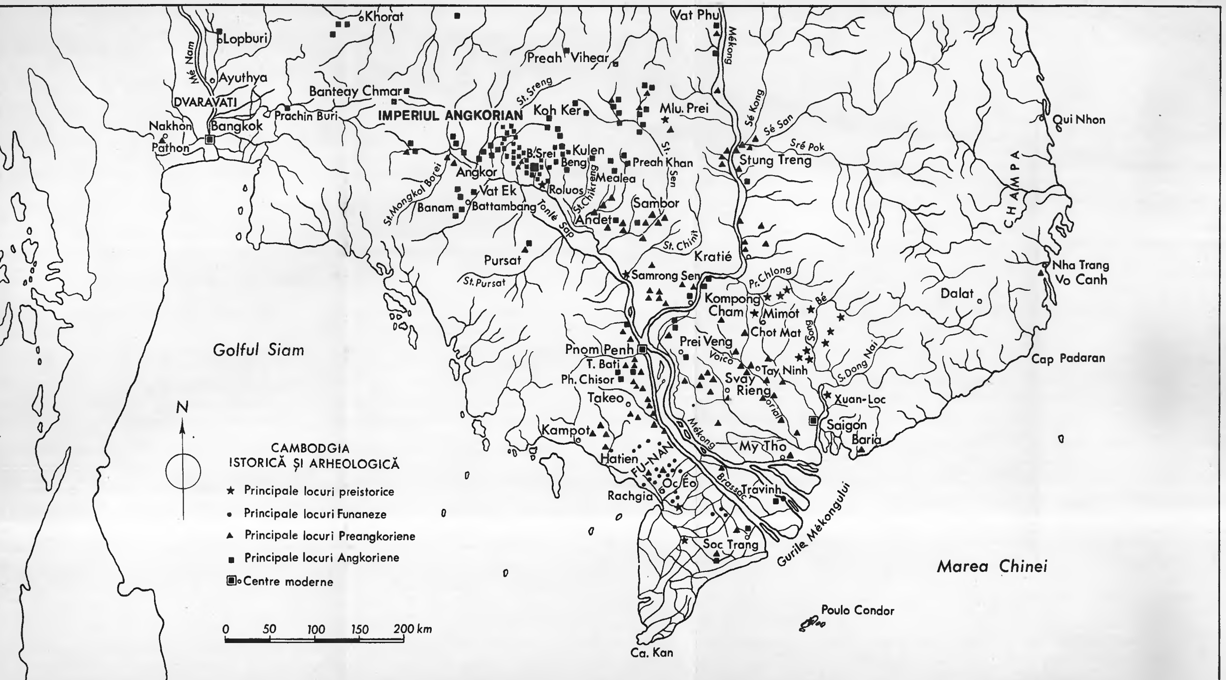
59

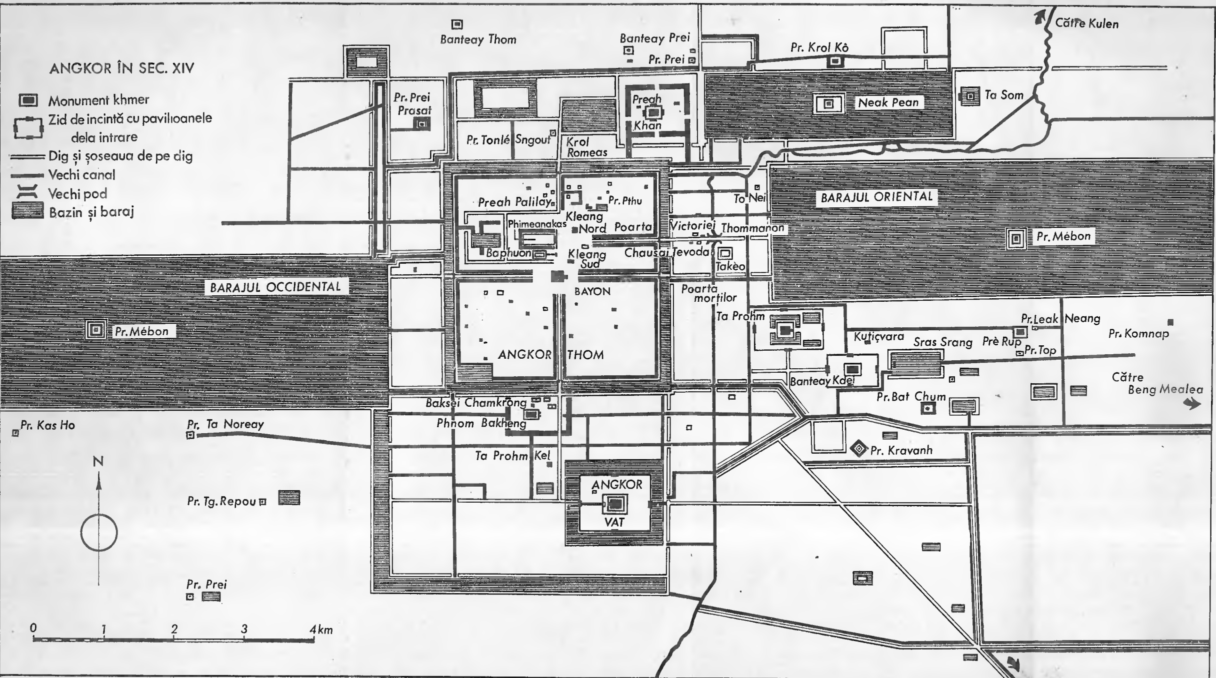
60 →

CAMBODGIA
ISTORICĂ ŞI ARHEOLOGICĂ
Principale locuri preistorice
Principale locuri Funaneze
Principale locuri Preangkoriene
Principale locuri Angkoriene
Centre moderne
0 50 100 150 200 km
N
Golful Siam
Marea Chinei
Gurile Mékongului
IMPERIUL ANGKORIAN
DVARAVATI
CHAMPA
FU-NAN
Khorat
Lopburi
Ayuthya
Mé Nam
Nakhon Pathon
Bangkok
Prachin Buri
Banteay Chmar
Preah Vihear
Vat Phu
Mékong
Koh Ker
Mlu. Prei
St. Sreng
St. Sen
Sé Kong
Sé San
Sré Pok
Qui Nhon
Stung Treng
Angkor
B. Srei
Kulen
Beng
Preah Khan
Mealea
Roluos
Vat Ek
St. Mongkol Borei
Banam
Battambang
Tonlé Sap
St. Chikreng
Andet
Sambor
St. Chinit
Kratié
Pursat
St. Pursat
Samrong Sen
Pr. Chlong
Kompong Cham
Mimot
Song Bé
Chot Mat
Nha Trang
Vo Canh
Dalat
Prei Veng
Voico
Tay Ninh
S. Dong Nai
Pnom Penh
T. Bati
Ph. Chisor
Svay Rieng
Orial
Xuan-Loc
Cap Padaran
Takeo
Kampot
Saigon
Baria
Hatien
My Tho
Oc Eo
Rachgia
Brassac
Travinh
Soc Trang
Ca. Kan
Poulo Condor

CAMBODGIA
ISTORICĂ ȘI ARHEOLOGICĂ
Principale locuri preistorice
Principale locuri Funaneze
Principale locuri Preangkoriene
Principale locuri Angkoriene
Centre moderne
0 50 100 150 200 km
N
Golful Siam
Marea Chinei
IMPERIUL ANGKORIAN
DVARAVATI
CHAMPA
FU-NAN
Khorat
Lopburi
Mé Nam
Ayuthya
Bangkok
Nakhon
Pathon
Prachin Buri
Banteay Chmar
Preah Vihear
Vat Phu
Mékong
St. Sreng
Koh Ker
Mlu. Prei
Sé Kong
Sé San
Sré Pok
Stung Treng
Qui Nhon
B. Srei
Kulen
Beng
Preah Khan
St. Sen
Angkor
Mealea
Roluos
Vat Ek
St. Chikreng
Banam
Battambang
St. Mongkol Borei
Tonlé Sap
Sambor
Andet
St. Chinit
Kratié
Pursat
St. Pursat
Samrong Sen
Pr. Chlong
Kompong
Cham
Mimot
Song Bé
Chot Mat
Nha Trang
Vo Canh
Dalat
Prei Veng
Pnom Penh
T. Bati
Ph. Chisor
Voico
Tay Ninh
Svay
Rieng
S. Dong Nai
Cap Padaran
Takeo
Orial
Xuan-Loc
Kampot
Saigon
Baria
My Tho
Hatien
Oc Eo
Brassac
Travinh
Rachgia
Soc Trang
Gurile Mékongului
Poulo Condor
Ca. Kan

ANGKOR ÎN SEC. XIV
Monument khmer
Zid de incintă cu pavilioanele dela intrare
Dig și șoseaua de pe dig
Vechi canal
Vechi pod
Bazin și baraj
Banteay Thom
Banteay Prei
Pr. Prei
Pr. Krol Kô
Către Kulen
Pr. Prei Prasat
Pr. Tonlé Sngout
Krol Romeas
Preah Khan
Neak Pean
Ta Som
Preah Palilay
Pr. Pthu
Phimeanakas
Kleang Nord
Poarta
Victoriei
Thommanon
To Nei
BARAJUL ORIENTAL
Pr. Mébon
Baphuon
Kleang Sud
Chausai Tevoda
Takèo
BARAJUL OCCIDENTAL
BAYON
Poarta morților
Ta Prohm
Pr. Leak Neang
Pr. Komnap
Kutiçvara
Sras Srang
Prè Rup
Pr. Top
ANGKOR THOM
Banteay Kdei
Către Beng Mealea
Pr. Bat Chum
Baksei Chamkrong
Phnom Bakheng
Pr. Kas Ho
Pr. Ta Noreay
Pr. Kravanh
Ta Prohm Kel
ANGKOR VAT
N
Pr. Tg. Repou
Pr. Prei
0
1
2
3
4km

Apărut 1971. Coli de tipar 5,67. Planşe tipar înalt 38. C. Z. pentru bibliotecile mari 7. C. Z. pentru bibliotecile mici 7.74/76.

Întrepr. poligrafică „Arta Grafică"
Calea Şerban Vodă 133. Bucureşti
Republica Socialistă România
Comanda Nr. 1748

Lei 15

Biblioteca de artă

57

Arte și civilizații

templele din angkor

Redescoperit acum o sută de ani, Angkor, unul dintre centrele de civilizație cele mai impresionante prin monumentele și statuile sale nu este nici astăzi îndeajuns de cunoscut și valorificat.
B.-Ph. Groslier, director la « École française d'Extrême Orient », a întreprins primele săpături sistematice la Palatul Regal din Angkor. El conduce lucrările de reconstrucție care au luat în ultimul timp o dezvoltare considerabilă.
În volumul *Templele din Angkor*, elaborat împreună cu Jacques Arthaud, B.-Ph. Groslier prezintă un eseu de sinteză, scoțînd în relief organizarea socială și trăsăturile definitorii ale unei arte care se întinde pe aproximativ șase secole, pînă în secolul XIII.